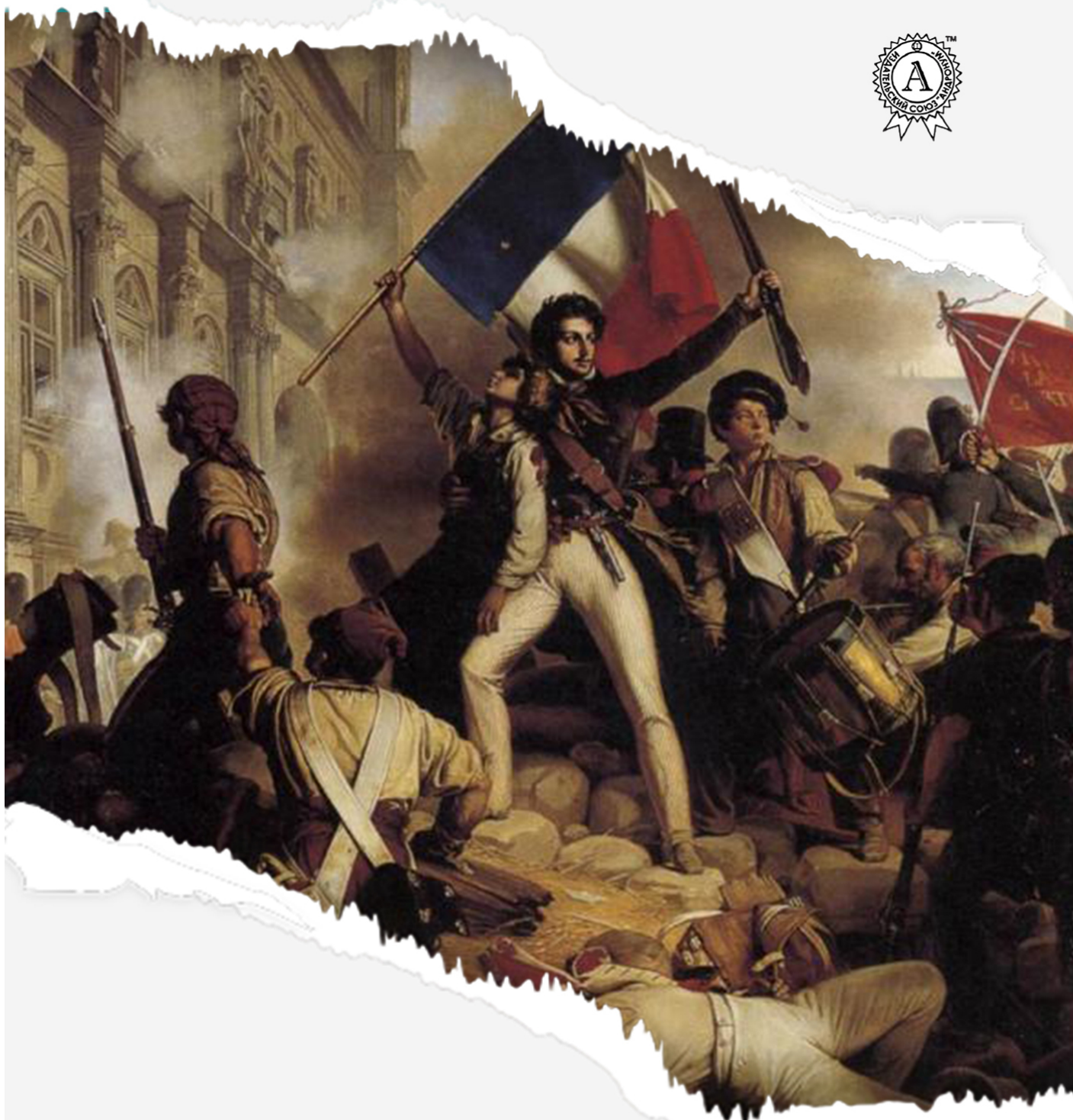

ГЮСТАВ ЛЕБОН

ПСИХОЛОГІЯ НАРОДІВ

Густав Лебон

Психологія народів

«Мультимедийное издательство Стрельбицкого»

Лебон Г.

Психологія народів / Г. Лебон — «Мультимедийное издательство Стрельбицкого»,

ISBN 978-0-88-000591-3

Гюстав Лебон — французький психолог, соціолог, антрополог та історик, публіцист, найбільше відомий як засновник соціальної психології і автор одного з перших варіантів доктрини «масового суспільства». Гюстав Ле Бон обстоював ідею расового детермінізму в розвитку цивілізації. Як фундамент соціальної еволюції він розглядав не розум, а ірраціонально-вольову, емоційну сферу психічного життя — почуття і вірування. «Психологія народів» присвячена питанням утворення, розвитку і згасання людських рас і ролі, яку грають в цих процесах керуючі народом ідеї і люди. Власне, саме ця робота поклала початок соціальній психології як науці.

ISBN 978-0-88-000591-3

© Лебон Г.
© Мультимедийное издательство
Стрельбицкого

Содержание

Вступ	5
Книга перша	8
Розділ I	8
Розділ II	13
Розділ III	16
Розділ IV	20
Розділ V	23
Книга друга	26
Розділ I	26
Розділ II	33
Розділ III	39
Розділ IV	44
Книга третя	52
Розділ I	52
Розділ II	59
Розділ III	62
Книга четверта	65
Розділ I	65
Розділ II	69

Гюстав Лебон

Психологія народів

Вступ

Сучасні ідеї рівності й психологічні основи історії

Виникнення і розвиток ідеї рівності. – Спричинені нею наслідки. – Чим же обернулося її застосування. Нинішній її вплив на маси. – Завдання, намічені в цій роботі. – Дослідження головних чинників загальної еволюції народів. Чи виникає ця еволюція з установ? – Чи не містять в собі елементи кожної цивілізації – установи, мистецтва, вірування тощо – відомих психологічних основ, властивих кожному народу зокрема? – Значення випадку в історії і незмінні закони. – Труднощі зміни спадкових ідей в даному суб'єкті.

Ідеї, правлячі установами народів, проходять дуже довгу еволюцію. Утворюючись дуже повільно, вони разом з тим дуже повільно зникають. Ставши для освічених голів очевидними помилками, вони ще дуже довго залишаються незаперечними істинами для натовпу і продовжують впливати на темні народні маси. Якщо важко навіяти нову ідею, то ще важче знищити стару. Людство постійно і відчайдушно чіпляється за мертві ідеї і мертвих богів.

Уже майже півтора століття пройшло з того часу, як поети і філософи, вкрай неосвічені щодо первісної історії людини, різноманітності її душевної організації і законів спадковості, кинули в світ ідею рівності людей і рас.

Ця ідея, дуже зваблива для мас, незабаром міцно закріпилася в їх душі і не забарилася принести свої плоди. Вона вразила основи старих спільнот, породила одну з найстрашніших революцій і кинула західний світ в цілу низку сильних конвульсій, яким неможливо передбачити кінця.

Без сумніву, деякі з нерівностей, які розділяють індивідуумів і раси, були занадто очевидними для того, щоб доводилося серйозно їх оскаржувати; але люди легко втішалися тим, що ці нерівності – тільки наслідки відмінностей у вихованні, що всі люди народжуються однаково розумними і добрими і що одні тільки установи могли їх розбестити. Засіб проти цього був дуже простим: перебудувати установи і дати всім людям однакове виховання. Таким чином, установи та просвітництво стали великою панацеєю сучасних демократій, засобом для виправлення нерівностей, образливих для великих принципів, які є єдиними божествами сучасності.

Втім, новітні успіхи науки з'ясували всю безплідність егалітарних теорій і довели, що розумова безодня, створена минулим між людьми і расами, може бути заповнена тільки дуже повільними спадковими накопиченнями. Сучасна психологія разом з суворими уроками досвіду показала, що виховання і установи, пристосовані до відомих осіб і до відомих народів, можуть бути дуже шкідливими для інших. Але не у владі філософів після переконання у їх помилковості вилучити з обігу ідеї, пущені ними в світ. Наче ріка, яка вийшла з берегів і яку не здатна утримати ніяка гребля, ідея продовжує свій спустошливий, величний і страшний потік.

І дивіться, яка непереможна сила ідеї! Немає жодного психолога, жодної скільки-небудь освіченої державної людини, і особливо – жодного мандрівника, який би не знав, наскільки хибно химерним є поняття про рівність людей, що перевернуло світ, викликало в Європі гігантську революцію і кинуло Америку в криваву війну за відділення Південних Штатів від Північноамериканського Союзу; ніхто не має морального права ігнорувати те, наскільки наші установи і виховання згубні для нижчих народів; і за всім тим не знайдеться жодної людини – принаймні у Франції, – яка б, досягнувши влади, могла б опиратися громадській думці і не

вимагати цього виховання і виконання цих установ від туземців наших колоній. Застосування системи, виведеної з наших ідей рівності, розоряє метрополію і поступово призводить всі наші колонії в стан плачевного занепаду; але принципи, з яких система походить, ще не похитнулися.

Будучи, втім, далекою від занепаду, ідея рівності продовжує ще рости. В ім'я цієї рівності соціалізм, який, мабуть, має незабаром поневолити більшість народів Заходу, домагається забезпечення їхнього щастя. В його ім'я сучасна жінка вимагає для себе однакових прав і однакового виховання з чоловіком.

Про політичні та соціальні перевороти, вироблені цими принципами рівності, і про ті набагато важливіші, які їм судилося ще породити, маси анітрохи не дбають, а політичне життя державних людей занадто коротке для того, щоб вони про це більше турбувалися. Втім, верховний володар сучасності – громадська думка, і було б абсолютно неможливо не слідувати за ним.

Для оцінки соціальної важливості якої-небудь ідеї немає більш вірного мірила, ніж та влада, яку вона має над умами. Частина істини або брехні, яка в ній є, може являти інтерес тільки з філософської точки зору. Коли справжня або помилкова ідея перейшла у мас в почуття, то повинні поступово проявлятися всі наслідки, які з неї випливають.

Отже, за допомогою освіти і установ потрібно приступити до здійснення сучасної мрії про рівність. З їх допомогою ми намагаємося, виправляючи несправедливі закони природи, відлити в одну форму мізки негрів з Мартініки, Гваделупи і Сенегалу, мізки арабів з Алжиру і, нарешті, мізки азіатів. Звичайно, це – абсолютно нездійсненна химера, але хіба не постійна гонитва за химерами становила досі головне заняття людства? Сучасна людина не може ухилитися від закону, якому підпорядковувалися його предки.

Я в іншому місці показав плачевні результати, яких досягли європейським вихованням і установами серед нижчих народів. Так само я виклав результати сучасної освіти жінок і не маю наміру тут повертатися до старого. Питання, які нам належить вивчити в цій роботі, матимуть більш загальний характер.

Залишаючи осторонь подробиці або звертаючись до них лише тому, що вони виявляються необхідними для доведення викладених принципів, я досліджую утворення і душевний лад історичних рас, тобто штучних рас, утворених в історичні часи випадковостями завоювань, імміграцій і політичних змін, і постараюся довести, що з цього душевного ладу випливає їх історія. Я встановлю ступінь міцності і мінливості характерів рас і спробую також дізнатися, чи прямують індивідууми і народи до рівності або, навпаки, прагнуть якомога більше відрізнитися один від одного. Довівши, що елементи, з яких утворюється цивілізація (мистецтво, установи, вірування), складають безпосередні продукти расової душі і тому не можуть переходити від одного народу до іншого, я визначу ті непереборні сили, від дії яких цивілізації починають меркнути і потім згасають. Ось питання, які мені вже доводилося не раз обговорювати в моїх працях про цивілізації Сходу. На цей маленький том слід дивитися лише як на короткий їх синтез.

Найбільш яскраве враження, винесене мною з тривалих подорожей різними країнами, – це те, що кожен народ має душевний лад настільки стійкий, як і його анатомічні особливості, і саме від нього і походять його почуття, його думки, його установи, його вірування і його мистецтва. Токвіль та інші знамениті мислителі думали знайти в установах народів причину їх розвитку. Я ж переконаний в іншому і сподіваюся довести, беручи приклади якраз з тих країн, які вивчав Токвіль, що установи мають на розвиток цивілізацій вкрай малий вплив. Вони найчастіше є наслідками, але дуже рідко бувають причинами.

Без сумніву, історія народів визначається дуже різними факторами. Вона сповнена особливими подіями, випадковостями, які були, але могли і не бути. Однак поряд з цими випадковостями, з цими побічними обставинами існують великі незмінні закони, які керують загаль-

ним рухом кожної цивілізації. Ці незмінні, найзагальніші і найосновніші закони впливають з душевного ладу рас. Життя народу, його установи, його вірування і мистецтва – лише видимі продукти його невидимої душі. Для того, щоб який-небудь народ перетворив свої установи, свої вірування і своє мистецтво, він повинен спочатку переробити свою душу; для того щоб він міг передати іншому свою цивілізацію, потрібно, щоб він був спроможний передати йому також свою душу. Без сумніву, не те нам говорить історія; але ми легко доведемо, що, записуючи протилежні твердження, вона вводить себе в оману порожньою видимістю.

Мені довелося одного разу викласти перед великим конгресом деякі з ідей, які розвиваються в цій праці.

На зборах було всілякого видатного люду: міністри, губернатори колоній, адмірали, професори, науковці, які належали до цвіту різних націй. Я розраховував зустріти в подібному зібранні деяку одностунність щодо основних питань. Однак її зовсім не було. Висловлені думки виявилися абсолютно не залежними від ступеня культурності тих, хто їх висловлював.

Передавало ці погляди, головним чином, те, що становило спадкові почуття різних рас, до яких належали члени названого конгресу. Ніколи мені не було так ясно, що люди кожної раси мають, незважаючи на різницю їх соціального стану, не зруйновний запас ідей, традицій, почуттів, способів мислення, що складає несвідомий спадок їхніх предків, проти якого всякі аргументи абсолютно безсилі.

Насправді, думка людей перетворюється не впливом розуму. Ідеї починають впливати тільки тоді, коли вони після дуже повільної переробки перетворилися на почуття і проникли, відповідно, в темну сферу несвідомого, де виробляються наші думки. Для навіювання ідей книги мають не більшу силу, ніж слово. Так само не з метою переконувати, але частіше за все з метою розважитися, філософи витрачають свій час на писання. Лиш тільки людина виходить зі звичайного кола ідей середовища, в якому їй доводиться жити, вона повинна заздалегідь відмовитися від будь-якого впливу і задовольнятися вузьким колом читачів, які самостійно дійшли до ідей, аналогічних тим, які вона захищає.

Одні тільки віруючі апостоли можуть змусити себе слухати, плисти проти течії, змінювати ідеал цілого покоління, але це найчастіше завдяки вузькості їх думки і певній дозі фанатизму, в чому їм не можна заздрити.

Втім, не писанням книг вони допомагають перемогти якомусь віруванню. Вони довго сплять в землі, перш ніж заманеться літераторам, зайнятим фабрикацією легенд про них, змусити їх говорити.

Книга перша Психологічні властивості рас

Розділ I Душа рас

Як натуралісти класифікують види. – Застосування до людини їх методів. – Слабка сторона сучасних класифікацій людських рас. – Підстави психологічної класифікації. – Середні типи рас. – До якої міри дозволяє їх встановити спостереження. – Психологічні чинники, які визначають середній тип раси. – Вплив предків і безпосередніх батьків. – Загальне психологічне надбання, яким володіють всі індивідууми відомої раси. – Величезний вплив померлих поколінь на сучасні. – Математичні основи цього впливу. – Як колективна душа поширюється від сім'ї на село, місто, провінцію. – Переваги і небезпеки, які випливають з утворення міста як відокремленого цілого. – Обставини, за яких утворення колективної душі неможливе. – Приклад Італії. – Як природні раси поступилися місцем історичним расам.

Натуралісти засновують свою класифікацію видів на присутності певних анатомічних особливостей, відтворених спадковістю з правильністю і постійністю. Ми тепер знаємо, що ці особливості змінюються спадковим накопиченням непомітних змін; але якщо розглядати тільки короткий період історичних часів, то можна сказати, що види незмінні.

При застосуванні до людини методи класифікації натуралістів дали можливість встановити відоме число зовсім відмінних типів. Грунтуючись на суто анатомічних ознаках, таких як колір шкіри, форма і ємність черепа, стало можливим встановити, що людський рід складається з багатьох абсолютно відмінних видів і, ймовірно, дуже різного походження. Для вчених, які відносяться з благоговінням до міфологічних традицій, ці види є не більше ніж раси. Але, як ґрунтовно хтось сказав, «якби негр і кавказець були равликами, то всі зоологи одногласно стверджували б, що вони становлять різні види, які ніколи не могли походити від однієї і тієї ж пари, від якої вони поступово віддалялися».

Ці анатомічні особливості, принаймні, ті з них, які мають відношення до нашого аналізу, допускають тільки загальні, дуже грубі поділи. Їх відмінності з'являються тільки у людських видів, абсолютно відмінних один від одного, наприклад у білих, негрів і жовтих. Але народи, дуже схожі за своїм зовнішнім виглядом, можуть сильно відрізнятися своїми способами відчувати, діяти і, отже, своїми цивілізаціями, своїми віруваннями, своїми мистецтвами. Чи можливо поєднати в одну групу іспанця, англійця та араба?

Чи не очевидними є існуючі між ними психічні відмінності, і чи не прочитуються вони на кожній сторінці їхньої історії?

За браком анатомічних особливостей хотіли спертися для класифікації відомих народів на різні елементи, такі як мови, вірування і політичні установи; але подібні класифікації не витримують серйозної критики. Принагідно ми покажемо, що багато народів зуміли асимілюватися, змінивши чужі мови, вірування і установи настільки, щоб вони могли узгоджуватися з їх душевним складом.

Підстави для класифікації, яких не можуть дати анатомія, мови, середовище, політичні угруповання, даються нам психологією. Остання показує, що позаду установ, мистецтв, вірувань, політичних переворотів кожного народу знаходяться відомі моральні та інтелектуальні

особливості, з яких випливає його еволюція. Ці особливості в своїй сукупності й утворюють те, що можна назвати душею раси.

Кожна раса має таку ж стійку психічну організацію, як її анатомічна організація. Те, що перша знаходиться в залежності від будови мозку, в цьому важко сумніватися. Проте оскільки наука ще недостатньо пішла вперед, щоб показати нам деталі його механізму, то ми не можемо брати його за основу. Втім, ближче знайомство з ним анітрохи не може змінити опису психічної організації, яка з нього випливає і яку відкриває нам спостереження.

Моральні й інтелектуальні особливості, сукупність яких виражає душу народу, являють собою синтез всього його минулого, спадок всіх його предків і спонукальні причини його поведінки. В окремих індивідуумів тієї самої раси вони здаються настільки ж мінливими, як риси обличчя; але спостереження показує, що більшість індивідуумів цієї раси завжди має певну кількість загальних психологічних особливостей, так само міцних, як анатомічні ознаки, за якими класифікуються види. Як і ці останні, психологічні особливості відтворюються спадковістю з правильністю і постійністю.

Цей агрегат загальних психологічних особливостей становить те, що обґрунтовано називають національним характером. Їх сукупність утворює середній тип, що дає можливість визначити народ. Тисяча французів, тисяча англійців, тисяча китайців, взятих випадково, звичайно, повинні відрізнятися один від одного; проте вони володіють через спадковість їхньої раси загальними властивостями, на підставі яких можна відтворити ідеальний тип француза, англійця, китайця, аналогічний ідеальному типу, який уявляє собі натураліст, коли він в загальному описує собаку або коня. У додатку до зібрання різновидів собак чи коней подібний опис може містити тільки спільні для всіх ознаки, але зовсім не ті, за якими можна розрізнити їх численні породи.

Якщо тільки раса досить давня і, відповідно, однорідна, то середній її тип досить добре визначився для того, щоб швидко зміцнитися в думці спостерігача.

Коли ми відвідуємо чужий народ, то тільки особливості, які нас вражають, можна визнати загальними для всіх мешканців відвідуваної нами країни, тому що тільки вони постійно повторюються.

Індивідуальні відмінності рідко повторюються, а тому і вислизають від нас; і незабаром ми не тільки вміємо розрізнити з першого погляду англійця, італійця, іспанця, але починаємо помічати в них відомі моральні та інтелектуальні особливості, які складають якраз ті основні риси, про які ми говорили вище. Англієць, гасконець, нормандець, фламандець відповідають в нашому уявленні цілком визначеному типу, який ми можемо легко описати. Додатковий опис окремого індивідууму може бути недостатнім, а іноді й невірним; але стосовно більшості індивідуумів певної раси він дає найточніше його зображення.

Несвідома мозкова робота, за допомогою якої визначаються фізичний і психічний тип якого-небудь народу, абсолютно тотожна по суті з методом, який дає можливість натуралісту класифікувати види.

Ця тотожність психічної організації більшості індивідуумів певної раси має дуже прості фізіологічні підстави. Кожен індивідуум, в дійсності, є безпосередньо продукт не тільки своїх безпосередніх батьків, але ще – своєї раси, тобто всього ланцюга його предків. Вчений-економіст Шейсон вираховував, що у Франції, якщо рахувати по три покоління на сторіччя, кожен з нас має в своїх жилах кров принаймні 20 мільйонів сучасників будь-якого тисячоліття... «Всі жителі однієї й тієї ж місцевості, однієї й тієї ж провінції за необхідності мають спільних предків, зроблені з однієї глини, носять один відбиток і постійно зводяться назад до середнього типу тим довгим і важким ланцюгом, якого вони є тільки останні ланки. Ми водночас діти своїх батьків і своєї раси. Не тільки почуття, але ще фізіологія і спадковість роблять для нас батьківщину другою матір'ю».

Якщо перекласти мовою механіки впливи, яким піддається індивідуум і які керують його поведінкою, то можна сказати, що вони бувають троякі.

Перший і, ймовірно, найважливіший – вплив предків; другий – вплив безпосередніх батьків; третій, котрий зазвичай вважають найпотужнішим і який, однак, є найслабшим, – вплив середовища. Це останнє, якщо розуміти під ним різні фізичні і моральні впливи, яким піддається людина протягом свого життя і, звичайно, впродовж свого виховання, виробляє тільки дуже слабкі зміни. Фактори середовища починають реально впливати тільки тоді, коли спадковість накопичувала їх в одному і тому ж напрямку протягом дуже довгого часу.

Що б людина не робила, вона завжди і перш за все – представник своєї раси. Той запас ідей і почуттів, який приносять з народженням в світ всі індивідууми однієї і тієї ж раси, утворює душу раси. Невидима у своїй сутності, ця душа дуже видима в своїх проявах, так як в дійсності вона управляє всією еволюцією народу.

Можна порівнювати расу зі з'єднанням клітинок, які утворюють живу істоту. Ці мільярди клітинок мають дуже нетривале існування, тим часом як тривалість існування утвореної їхнім поєднанням істоти відносно дуже довга; клітини, отже, одночасно мають життя особисте і життя колективне, життя істоти, для якої вони служать речовиною. Так само кожен індивідуум якої-небудь раси має дуже коротке індивідуальне життя і дуже довге колективне. Це останнє є життя раси, в якому він народився, продовженню якого він сприяє і від якого він завжди залежить.

Раса тому повинна бути розглянута як постійна істота, не підпорядкована дії часу.

Ця постійна істота складається не тільки з живучих індивідуумів, що утворюють його в даний момент, але також з довгої низки мертвих, які були їх предками. Щоб зрозуміти істинне значення раси, слід продовжити її одночасно в минуле і в майбутнє. Вони керують незмірною частиною несвідомого – тією невидимою сферою, яка тримає під своєю владою всі прояви розуму і характеру. Долею народу керують набагато більшою мірою померлі покоління, ніж живі. Ними одними закладено основу раси. Століття за століттями вони творили ідеї і почуття і, відповідно, всі спонукальні причини нашої поведінки. Померлі покоління передають нам не тільки свою фізичну організацію; вони вселяють нам також свої думки. Небіжчики – єдині незаперечні господарі живих. Ми несемо тягар їхніх помилок, ми отримуємо нагороду за їх чесноти.

Утворення психічного складу народу не вимагає, як створення тваринних видів, тих геологічних періодів, величезна тривалість яких не піддається нашим обчисленням. Воно, однак, вимагає досить довгого часу. Щоб створити в такому народі, як наш, навіть достатньо слабкою, ту спільність почуттів, яка утворює його душу, потрібно було більше десяти століть.

Цей період, дуже довгий для наших літописів, в дійсності, досить короткий. Якщо такого відносно обмеженого проміжку часу достатньо, щоб закріпити певні особливості, то це обумовлюється тим, що діюча впродовж конкретного часу в одному напрямку якась причина швидко утворює дуже великі результати. Математики нам довели, що коли ця причина продовжує виробляти один і той самий наслідок, то причини зростають в арифметичній прогресії (1, 2, 3, 4, 5...), а наслідки – в геометричній прогресії (2, 4, 8, 16, 32...).

Причини є логарифми наслідків. У відомій задачі про подвоєння хлібних зерен на шахівниці відповідний номер шахової клітинки є логарифмом числа хлібних зерен.

Так само для капіталу, відданого під складні відсотки, закон зростання такий, що число років є логарифмом зростлого капіталу. Цими міркуваннями пояснюється той факт, що більшість соціальних явищ може бути вираженою швидко зростаючими геометричними кривими.

В іншій роботі мені довелося довести, що вони можуть виражатися аналітичним рівнянням параболи або гіперболи.

Можливо, найважливішою справою Французької революції було те, що вона прискорила це утворення майже досконалим знищенням дрібних національностей: пікардійців, фламанд-

ців, бургундців, гасконців, бретонців, провансальців і т. д., між якими Франція була колись роздроблена. Потрібно, втім, щоб об'єднання було повним, і саме тому, що французи складаються з дуже різних рас і мають, отже, занадто різні ідеї і почуття, вони стають жертвами чвар, яких не знають більш однорідні народи, наприклад, англійці. У цих останніх англосакс, нормандець, древній бретонець, врешті-решт злившись, утворили дуже однорідний тип, тому й спосіб їх дії однаковий. Завдяки цьому злиттю вони врешті-решт міцно набули таких трьох головних основ народної душі: загальних почуттів, спільних інтересів, спільних вірувань. Коли якась нація досягла цього об'єднання, то встановлюється інстинктивна згода всіх її членів з усіх значних питань і серйозні розбіжності не можуть виникати більше в її надрах.

Ця спільність почуттів, ідей, вірувань та інтересів, створена повільними спадковими накопиченнями, надає психічному складу народу велику схожість і велику міцність, забезпечуючи йому водночас величезну силу. Вона створила велич Риму в давнину, перевагу англійців в наші дні. З того часу, як ця спільність зникає, народи розпадаються. Роль Риму скінчилася, коли він перестав нею володіти.

Завжди у всіх народів і в усі часи більшою чи меншою мірою існувало це сплетіння спадкових почуттів, ідей, традицій і вірувань, яке утворює душу якоїсь спільноти людей, але його прогресивне розширення відбувалося вкрай повільно. Обмежена спочатку сім'єю колективна душа поступово поширювалася на село, місто, провінцію. Вона охопила собою всіх жителів країни тільки в порівняно недавні часи. Тільки тоді виникло поняття батьківщини в тому сенсі, в якому ми його нині розуміємо. Воно стає можливим тільки тоді, коли утворилася національна душа.

Греки ніколи не піднімалися вище поняття міста, і їх міста завжди воювали одне з одним, тому що вони завжди були дуже далекі одне до одного.

Індія впродовж 2000 років не знала іншої форми єднання, крім села, і ось чому вона протягом двох тисячоліть жила завжди під владою чужоземних володарів, ефемерні монархії яких з такою ж легкістю руйнувалися, як і виникали.

Дуже слабке з точки зору військової могутності поняття міста як виняткової вітчизни було, навпаки, завжди дуже сильним відносно розвитку цивілізації. Менша, ніж душа батьківщини, душа міста бувала іноді більш плідною. Афіни – в давнину, Флоренція і Венеція – в Середні віки показують нам, якого рівня цивілізації можуть досягти невеликі скупчення людей.

Коли маленькі міста або невеликі провінції живуть довгий час самостійним життям, вони врешті-решт здобувають таку стійку душу, що злиття її з душами сусідніх міст і провінцій, яке прагне до утворення національної душі, стає неможливим.

Подібне злиття навіть тоді, коли воно може відбутися, тобто коли стикаються елементи не дуже несхожі, ніколи не буває справою одного дня, а тільки справою цілих століть. Потрібні Рішельє або Бісмарки, щоб завершити подібну справу; але і такі люди завершують її лише тоді, коли вона вже попередньо довгий час підготовлялася. Звичайно, яка-небудь країна на кшталт Італії може відразу, завдяки винятковим обставинам, утворити єдину державу, але було б помилкою вважати, що вона майже одночасно здобуває і національну душу. Я легко визначаю в Італії п'ємонтців, сицилійців, венеціанців, римлян і тощо; але не бачу ще там італійців.

Якою б не була досліджувана нині раса, чи буде вона однорідною чи ні, але через один лише той факт, що вона цивілізована і з давніх часів увійшла в історію, її слід завжди розглядати як штучну расу, а не як природну. Природні раси можна знайти нині тільки у дикунів. Тільки у них можна спостерігати народи, чисті від усякої поміси. Більша ж частина цивілізованих рас сьогодні тільки історичні раси.

Ми не маємо наміру тепер займатися походженням цих рас. Утворені вони природою або історією – це не важливо. Нас цікавлять тільки їх особливості, які в них виробило три-чотири століття минуле. Ці особливості зберігаються впродовж століть одними і тими ж умовами існу-

вання, нагромаджуються спадковістю і, нарешті, набувають неабиякої стійкості та визначають тип кожного народу.

Розділ II

Межі мінливості характеру рас

Мінливість характеру рас, а не його сталість, становить уявне правило. – Підстави цієї видимості. – Незмінюваність основних рис і змінюваність другорядних. – Асиміляція психологічних особливостей з незмінними ознаками і мінливими особливостями тваринних видів. – Середовище, обставини, виховання діють на побічні психологічні особливості. – Приховані можливості характеру. – Приклади, які подаються різними епохами. – Люди терору. – Чим вони стали б в інших епохи. – Як, незважаючи на революції, залишаються незмінними національні характери. – Різні приклади. – Висновок.

Тільки уважно вивчивши розвиток цивілізацій, можна встановити сталість психічного складу рас. З першого погляду загальним правилом видається його мінливість, а не сталість. Історія народів, дійсно, може часом давати привід припускати, що душі їх іноді зазнають дуже швидких і значних змін. Чи не здається вам, наприклад, що існує значна різниця між характером англійця часів Кромвелля і характером сучасного англійця? Чи не є для вас сучасний італієць, обережний і хитрий, абсолютно відмінним від різкої і лютої людини, якою нам його описує в своїх мемуарах Бенвенуто Челліні? Не йдучи так далеко, обмежимося кордонами Франції. Скільки відбулося видимих змін в характері французів за незначне число століть й іноді навіть років? Який історик не відзначав відмінностей в характері між XVII і XVIII століттями? І в наші дні: чи не здається вам, що існує прірва між характерами непохитних членів конвенту і слухняними рабами Наполеона?

Однак це були одні й ті ж люди, і за кілька років вони здаються абсолютно іншими.

Щоб роз'яснити причини цих змін, ми повинні, перш за все, згадати, що психологічний вид, подібно анатомічному, складається з дуже невеликого числа основних незмінних особливостей, навколо яких групуються змінювані й непостійні другорядні ознаки. Скотар, який змінює видиму структуру якої-небудь тварини, садівник, який переробляє зовнішній вигляд якої-небудь рослини до такої міри, що недосвідчене око насилу її може впізнати, анітрохи не торкнулися основних особливостей виду; вони тільки діяли на його побічні ознаки. Незважаючи на всі старання мистецтва, основні особливості завжди прагнуть вийти назовні у кожному новому поколінні.

І психічна організація має основні особливості настільки ж незмінні, як анатомічні ознаки видів; але вона водночас володіє і легко змінюваними другорядними особливостями; ці останні можуть легко змінити середовище, обставини, виховання і різні фактори.

Нам потрібно також згадати, і це найважливіше, що в своїй психічній організації ми маємо всілякі задатки характеру, яким обставини не завжди дають можливість виявлятися. Оскільки вони випадково отримали застосування – відразу ж утворюється більш-менш ефемерна нова особистість. Цим саме пояснюється те, що в епохи великих релігійних і політичних криз спостерігають такі миттєві пертурбації в характері, що здається, ніби все змінилося: звичаї, ідеї, поведінка тощо. Дійсно, все змінилося, як поверхня спокійного озера, схвильованого бурєю, але дуже рідко буває, щоб це було надовго.

Через ці задатки характеру, які приводять в дію певні виняткові події, діячі великих релігійних і політичних криз здаються нам вищими істотами в порівнянні з нами, свого роду велетнями, по відношенню до яких ми є якимись жалюгідними покидьками. Однак це були такі ж люди, як і ми, у них обставини привели в дію задатки характеру, якими володіють всі. Візьміть, наприклад, цих «гігантів конвенту», які дивилися зухвало на збройну Європу і поси-

лали своїх супротивників на гільйотину за просте протиріччя. Це були, по суті, такі ж поважні і мирні обивателі, як і ми, які зазвичай, ймовірно, вели б у стінах свого кабінету, своєї контори дуже тихе і безбарвне існування. Виняткові події привели в рух деякі клітинки в їх мозку, що залишилися без застосування в звичайному стані, і вони стали тими колосальними постатями, яких потомство вже не в змозі зрозуміти. Сто років потому Робесп'єр був би, без сумніву, чесним мировим суддею, дуже дружнім зі своїм священиком; Фуке-Тенвіль – судовим слідчим, який володіє, можливо, трохи більшою суворістю, ніж його колеги, і зарозумілим ставленням людей його професії, але якого, ймовірно, дуже високо цінували б за його шаленство в переслідуванні злочинців; Сен-Жюст був би чудовим шкільним учителем, шанованим своїми начальниками і дуже гордим академічними пальмовими гілками, які йому, напевно, вдалося б отримати. Втім, щоб не сумніватися в законності наших передбачень, досить подивитися на те, що зробив Наполеон з лютих терористів, які ще не встигли перерубати одне одному голови. Більша їх частина стала столоначальниками, викладачами, суддями або префектами. Хвилі, підняті бурею, про які ми говорили вище, заспокоїлися, і схвильоване озеро прийняло знову свій спокійний вигляд.

Навіть у найбільш тривожні епохи, які утворюють найдивніші зміни в особистостях, можна легко під новими формами відшукати основні риси раси. Хіба централістський, самовладний і деспотичний режим суворих якобінців насправді сильно відрізнявся від централістського, самовладного і деспотичного режиму, який п'ятнадцять століть монархії глибоко укорінили в душі французів? Після всіх революцій латинських народів завжди з'являється цей суворий режим, ця невиліковна потреба бути керованими, тому що він являє собою свого роду синтез інстинктів їх раси. Не через один тільки ореол своїх перемог Бонапарт став володарем.

Коли він перетворив республіку в диктатуру, спадкові інстинкти раси виявлялися з кожним днем все з більшою і більшою інтенсивністю, і за відсутності артилерійського офіцера було б достатньо якого-небудь авантюриста. П'ятдесят років по тому досить було з'явитися спадкоємцю його імені, щоб зібрати голоси цілого народу, змученого свободою і який жадав рабства. Не Брюмер зробив Наполеона, а душа народу, який майже добровільно йшов під його залізну п'яту.

«За першим помахом, – пише Тен, – французи підкорилися і відчували себе при цьому природно; нижчі – селяни і солдати – з тваринною вірністю; вищі – сановники і чиновники – з візантійським раболіпством. З боку республіканців – ніякого опору; навпаки, саме серед них він знайшов свої кращі знаряддя управління: сенаторів, депутатів, членів Національної ради, суддів, всякого роду адміністраторів. Одразу під проповіддю свободи і рівності він розгадав їх самовладні інстинкти, їх жагу командувати, гнобити, хоча б і підпорядковано, і зверх того у більшості з них апетити до грошей і насолоди. Між делегатом Комітету Громадського Порядку і яким-небудь міністром, префектом або супрефектом Імперії різниця незначна: це та сама людина, але в іншому костюмі, спочатку в тозі революціонера, а потім у віцмундирі чиновника».

Якщо вплив середовища на людину здається настільки великим, то головним чином тому, що воно діє на побічні і тимчасові особливості або на ще приховані задатки характеру, про які нам вище довелося говорити. Насправді зміни не дуже глибокі.

Найбільш мирна людина під впливом голоду може доходити до ступеня жорстокості, який приводить її до всіляких злочинів, а іноді навіть до того, що вона пожирає своїх ближніх. Чи можна на підставі цього сказати, що її звичайний характер остаточно змінився?

З того, що умови цивілізації приводять одних до надмірних розкошів і до всіх вад, які становлять їх неминучий наслідок, а іншим створюють дуже великі потреби, не даючи їм засобів для їх задоволення, за цим може слідувати загальне невдоволення і неспокійний стан, які будуть діяти на поведінку і викликати всілякі перевороти, але в цих невдоволеннях, в цих

переворотам завжди будуть проявлятися основні риси раси. Англійці Сполучених Штатів вносили колись в свої чвари під час міжособної війни ту ж наполегливість, ту ж неприборкану енергію, яку вони тепер вкладають в основу міст, університетів і фабрик. Характер не змінився. Змінилися тільки предмети, до яких він додавався.

Досліджуючи один за одним різні фактори, які здатні впливати на психічний склад народів, ми можемо завжди констатувати, що вони діють на побічні і непостійні сторони характеру, але анітрохи не зачіпають його основних рис або зачіпають їх лише шляхом дуже повільних спадкових накопичень.

З написаного вище ніяк не можна зробити висновок, що психологічні особливості рас зовсім піддаються змінам; а тільки те, що, подібно до анатомічних ознак, вони дуже стійкі. Внаслідок цієї стійкості душа рас і змінюється так повільно протягом віків.

Розділ III

Психологічна ієрархія рас

Психологічна класифікація ґрунтується, подібно до анатомічної класифікації, на констатуванні невеликого числа постійних і основних рис. – Психологічна класифікація людських рас. – Первісні раси. – Нижчі раси. – Середні раси. – Вищі раси. – Психологічні елементи, угруповання яких допускає цю класифікацію. – Елементи, які мають найбільшу важливість. – Характер. – Моральність. – Розумові якості можуть змінюватися вихованням. – Якості характеру постійні і складають незмінний елемент кожного народу. – Їх роль в історії. – Чому різні раси не можуть розуміти і впливати один на одного. – Причини неможливості змусити нижчий народ прийняти вищу цивілізацію.

Коли в галузі природознавства доводиться встановлювати підстави для класифікації видів, то праця ця полегшується тим, що незмінні і, відповідно, основні ознаки, за якими визначається кожен вид, дуже нечисленні. Їхній перелік завжди займає кілька рядків. Це тому, що в дійсності натураліст займається тільки незмінними ознаками, не звертаючи ніякої уваги на тимчасові. Втім, ці основні ознаки неминуче тягнуть за собою цілу низку інших.

Те ж саме – з психологічними ознаками рас.

Якщо вдаватися в подробиці, то між одним народом та іншим, між одним індивідумом та іншим можна помітити незліченні й тонкі відмінності; але якщо звертати увагу тільки на основні ознаки, то доведеться визнати, що для кожного народу вони нечисленні. Тільки на прикладах (ми скоро наведемо дуже характерні) можна ясно показати вплив цього невеликого числа основних ознак на життя народів.

Підстави психологічної класифікації рас можуть бути викладені лише після детального вивчення психології різних народів. Для цієї праці потрібні були б томи; ми ж обмежимося тим, що накидаємо їх психологію великими штрихами. Розглядаючи тільки головні психологічні ознаки людських рас, ми можемо розділити їх на такі чотири групи: первісні раси, нижчі, середні і вищі.

Первісні раси – ті, у яких не знаходимо жодного сліду культури і які зупинилися на тій епосі первісної тваринності, яку переживали наші предки в кам'яному віці: такими є нинішні фіджійці й австралійці.

Крім первісних рас існують ще нижчі раси, головними представниками яких є негри. Вони здатні до зачатків цивілізації, але тільки до зачатків. Ніколи їм не вдавалося піднятися вище зовсім варварських форм цивілізації, хоча випадок робив їх (наприклад, негрів Сан-Домінго) спадкоємцями вищих цивілізацій.

До середніх рас ми відносимо китайців, японців, монголів і семітичні народи. Через ассирійців, монголів, китайців, арабів вони створили високі типи цивілізацій, які могли бути перевершені одними тільки європейськими народами.

Серед вищих рас можуть займати місце тільки індоєвропейські народи. Як в давнину, в епоху греків і римлян, так і сьогодні одні тільки вони виявилися здатними до великих відкриттів у сфері мистецтва, науки і промисловості. Тільки їм ми зобов'язані тим високим рівнем, якого досягла нині цивілізація. Пара й електрика вийшли з їх рук. Найменш розвинені з цих вищих рас, наприклад індуси, піднесли в сфері мистецтва, літератури і філософії до такого рівня, якого ніколи не могли досягти монголи, китайці і семіти.

Між чотирма великими групами, які ми щойно перерахували, неможливе ніяке злиття; розумова прірва, яка їх розмежовує, очевидна. Труднощі починаються тільки тоді, коли хочуть

поділити ці групи. Англієць, іспанець, росіянин відносяться до групи вищих народів; проте ми добре знаємо, що між ними існують дуже великі відмінності. Щоб визначити ці відмінності, потрібно окремо описати характер кожного народу. Це ми скоро зробимо для двох з них для того, щоб застосувати наш метод і показати важливість його результатів. Поки ж ми назвемо тільки в найзагальніших рисах природу головних психологічних елементів, за якими можна розрізнити раси.

У первісних і нижчих рас (немає потреби їх відшукувати серед справжніх дикунів, так як нижчі верстви європейських суспільств подібні первісним істотам) можна завжди констатувати більшу чи меншу нездатність міркувати, тобто асоціювати в мозку ідеї, щоб їх порівнювати і помічати їх подібності та відмінності, – ідеї, викликані минулими відчуттями, або слова, які служать їхніми знаками, з ідеями, виробленими справжніми відчуттями. З цієї нездатності міркувати виникає велика легковірність і повна відсутність критичної думки. У вищій істоті, навпаки, здатність асоціювати ідеї і робити з них висновки дуже велика, критична думка і здатність до точного мислення високо розвинені.

У людей нижчих рас можна ще констатувати дуже слабкий ступінь уваги і міркування, дуже великий наслідувальний розум, звичку робити з окремих випадків загальні неточні висновки, слабку здатність спостерігати і виводити зі своїх спостережень корисні результати, надзвичайну мінливість характеру і дуже велику непередбачливість. Інстинкт моменту – єдиний їх путівник. Подібно до Ісави – типу первісної людини – вони охоче продали б своє майбутнє право первородства за справжню сочевичну юшку. Коли людина вміє протиставляти найближчому інтересу майбутній, ставити собі мету і з наполегливістю переслідувати її, то вона вже здійснила великий прогрес.

Така нездатність передбачати віддалені наслідки своїх вчинків і схильність не мати іншого путівника, крім моментальних спонук, прирікають індивідуума, так само як і расу, на те, щоб постійно залишатися в дуже низькому стані. Тільки у відповідності до того, як народи привчаються володіти своїми інстинктами, тобто відповідно до того, як вони набувають волі і, отже, влади над собою, вони починають розуміти важливість порядку, необхідність жертвувати собою задля ідеалу і піднятися до цивілізації. Якби потрібно було оцінити одним мірилом соціальний рівень народів в історії, то я охоче прийняв би за масштаб ступінь здатності володіти своїми інстинктами. Римляни в давнину та англо-американці сьогодні являють собою народи, які мають цю якість у вищій мірі. Вона сильно сприяла збереженню їх величі.

Загальним угрупованням і відносним розвитком різних психологічних елементів утворюються типи психічних організацій, за якими можна встановити класифікацію індивідуумів і рас. З цих психологічних елементів одні мають відношення до характеру, інші – до розуму.

Вищі раси відрізняються від нижчих як характером, так і розумом; але вищі народи між собою відрізняються, головним чином, характером. Оскільки цей пункт має величезне суспільне значення, то його слід викласти ясно. Характер утворюється поєднанням в різній пропорції різних елементів, які психологи позначають нині ім'ям почуття.

З тих, які відіграють найбільш важливу роль, головне, слід відзначити наполегливість, енергію, здатність володіти собою – здатності, які виникають з волі. Ми згадаємо також серед основних елементів характеру моральність, хоча вона – синтез досить складних почуттів. Це останнє слово ми вживаємо в значенні спадкової поваги до правил, на яких покоїться існування суспільства. Мати моральність для народу – означає мати певні тверді правила поведінки і не відступати від них. Оскільки ці правила урізноманітнюються за часом і країнам, то моральність внаслідок цього здається річчю дуже мінливою, і вона, в дійсності, така; але для цього народу, для даного моменту моральність повинна бути абсолютно незмінною. Дочка характеру, але нітрохи не розуму, вона може вважатися міцно встановленою тільки тоді, коли стала спадковою і, отже, несвідомою. Взагалі можна сказати, що велич народів залежить, головним чином, від рівня їх моральності.

Розумові якості можуть легко змінюватися під впливом виховання; риси характеру майже зовсім випадають із його дії. Якщо виховання діє на них, то це буває тільки у натур байдужих, які не мають майже ніякої волі і, отже, легко схиляються в ту сторону, куди їх штовхають. Ці байдужі натури зустрічаються в окремих індивідів, але вкрай рідко – у цілого народу, і якщо їх можна побичити в ньому, то тільки в моменти крайнього занепаду.

Відкриття розуму передаються легко від одного народу до іншого. Якості характеру не можуть передаватися. Це ті незмінні основні елементи, які дозволяють розрізняти психічний склад вищих народів. Відкриття, зроблені завдяки розуму, складають загальне надбання людства; переваги або недоліки характеру складають виняткове надбання кожного народу. Це – незмінна скеля, в яку хвиля повинна бити день у день протягом століть, щоб обточити тільки її контури; він відповідає специфічній ознаці виду, плавнику риби, дзьобу пташки, зуба хижака. Характер народу, а не його розум визначає його розвиток в історії. Вплив характеру можна завжди відшукати у видимих примхах абсолютно безсилового випадку і дуже могутньої долі, яка, за різними віровченнями, керує вчинками людей.

Вплив характеру – наймогутніший фактор в житті народів, між тим як вплив розуму, в дійсності, дуже слабкий. Римляни часів занепаду мали більш витончений розум, ніж розум їх грубих предків, але вони втратили колишні якості свого характеру: наполегливість, енергію, непереможну завзятість, здатність жертвувати собою задля ідеалу, непорушну повагу до законів, які створили велич їхніх предків. Тільки завдяки характеру 60 тисяч англійців тримають під своєю владою 250 мільйонів індусів, з яких більшість принаймні рівні їм по розуму, а деякі незмірно перевершують їх своїм естетичним смаком і глибиною філософських поглядів.

Тільки завдяки характеру вони очолюють гігантську колоніальну імперію, яку коли-небудь знала історія.

На характері, а не на розумі ґрунтуються суспільства, релігії та імперії. Характер дасть народам можливість відчувати і діяти. Вони ніколи не вигравали багато від того, що бажали занадто багато розмірковувати і занадто багато мислити.

Надзвичайна слабкість робіт професійних психологів і їх незначний практичний інтерес залежать, головним чином, від того, що вони присвячують себе виключно вивченню розуму і залишають майже зовсім осторонь вивчення характеру. Я знаю тільки одного Рибо, який на декількох сторінках, на жаль, занадто коротких, показав значення характеру і визнав, що він утворює справжній фундамент душевного розвитку. «Розум, – пише абсолютно обґрунтовано вчений, професор «College de France», – лише побічна форма психічної еволюції. Основний тип її – характер. Розум, коли він занадто розвинений, швидше веде до його руйнування».

Я постараюся тут довести, що якщо є бажання ознайомитися з порівняльною психологією народів, то варто, перш за все, приступити до вивчення характеру. Той факт, що така важлива наука (так як з неї випливають історія і політика) ніколи не була предметом дослідження, залишився б абсолютно незрозумілим, якби нам не було відомо, що подібна наука не набувається ні в лабораторіях, ні в книгах, а тільки тривалими подорожами. Ніщо, втім, не дає приводу передбачити, що до неї скоро приступлять професійні психологи. Вони все більше і більше полишають сьогодні те, що було колись їх галуззю, щоб присвятити себе анатомічним і фізіологічним дослідженням. Анатомувати мізки, досліджувати під мікроскопом клітини, визначати закони, які зв'язують збудження і реакцію, – все це належить до загальної фізіології, і стосується однаково жаби і людини, але залишається без всякого близького або віддаленого застосування у пізнанні психологічного складу різних типів нашого виду. Тому не можна не захочувати такі твори, як цікаве дослідження Поллака «Les caracteres», яке щойно побачило світ.

Хоча розміри нашої праці дуже обмежені, вони все-таки дозволять нам показати на кількох абсолютно ясних прикладах, якою мірою характер народів визначає їх долю. Я також

покажу на інших прикладах, що, всупереч всім історичним поглядам, психічний склад рас, коли він вже утворився, має майже настільки ж стійкі ознаки, як анатомічні ознаки видів.

З психічного складу рас впливає їх розуміння світу і життя, а відповідно, їх поведінка і, нарешті, їх історія. Сприймаючи певним чином враження від зовнішніх речей, кожен індивід відчуває, мислить і чинить цілком інакше, ніж будуть відчувати, мислити і діяти ті, хто мають абсолютно відмінний психічний склад. Звідси впливає, що психічні організації, побудовані за абсолютно різними типами, не можуть досягти повного злиття.

Столітні зіткнення рас головною своєю підставою мають непримиренність їхніх характеристик.

Нічого не можна зрозуміти в історії, якщо не маєш постійно на увазі, що різні раси не можуть ні відчувати, ні мислити, ні вчиняти однаково, ні, отже, зрозуміти одна одну. Без сумніву, різні народи мають у своїх мовах спільні слова, які вони вважають синонімами, але ці спільні слова пробуджують у тих, хто їх слухає абсолютно не схожі почуття, ідеї, способи мислення. Потрібно пожити з народами, психічний склад яких відчутно відрізняється від нашого, навіть вибираючи між ними тільки осіб, які розмовляють нашою мовою і які отримали наше виховання, щоб зрозуміти глибину прірви, що існує між психічним складом різних народів.

Можна і без далеких подорожей скласти собі про це деяке уявлення, констатувавши глибоку психічну відмінність, яка існує між цивілізованими чоловіком і жінкою, навіть в тому випадку, коли остання дуже освічена. Вони можуть мати спільні інтереси, спільні почуття, але ніколи – однакових асоціацій ідей.

Вони розмовляють між собою протягом століть, не розуміючи один одного, тому що їхні духовні організми побудовані за надто різними типами, щоб вони могли однаково сприймати зовнішні речі. Уже однієї різниці їхньої логіки було б достатньо для того, щоб створити між ними непрохідну прірву.

Ця прірва між психічним складом різних рас і пояснює нам, чому вищим народам ніколи не вдавалося змусити нижчі прийняти їх цивілізацію. Настільки ще поширена думка, що освіта може здійснити подібну справу, – одна із найсумніших ілюзій, яку коли-небудь створили теоретики чистого розуму.

Без сумніву, освіта дозволяє, завдяки пам'яті, яка притаманна найнижчим істотам і яка не становить, однак, виняткового привілею людини, дати індивіду, який стоїть досить низько на людських сходах, сукупність знань, які має європеєць. Можна легко зробити бакалавра або адвоката з негра або з японця; але цим йому надають чисто зовнішнього лиску, без будь-якого впливу на його психічну природу, з якої він не може мати ніякої користі. Те, чого йому не може дати ніяка освіта (бо їх створює одна тільки спадковість), – це форми мислення, логіка і, головним чином, характер західних людей. Цей негр або цей японець можуть отримувати скільки завгодно дипломів, але ніколи їм не піднятися до рівня звичайного європейця. За десять років йому можна легко дати освіту дуже освіченого англійця. Але щоб зробити з нього справжнього англійця, тобто людину, яка діє як англієць в різних життєвих обставинах, в які вона буде поставленою, – для цього ледь вистачило б тисячі років. Тільки ззовні народ круто змінює свою мову, свій державний лад, свої вірування і своє мистецтво. Для того, щоб зробити подібні зміни в дійсності, потрібно змінити його душу.

Розділ IV

Прогресивна диференціація індивідів і рас

Нерівність між різними індивідами певної раси тим більша, чим ця раса вища. – Психічна рівність всіх індивідів нижчих рас. – Не середні шари, а вищі потрібно порівнювати для оцінки відмінностей, які розмежовують раси. – Успіхи цивілізації прагнуть до все більшого і більшого диференціювання індивідів і рас. – Результати цієї диференціації. Психологічні підстави, що заважають їй стати дуже значною. – Як спадковість постійно приводить індивідуальні переваги до середнього типу раси. – Анатомічні спостереження, які підтверджують прогресивну психологічну диференціацію рас, індивідів і статей.

Вищі раси відрізняються від нижчих не тільки своїми психологічними й анатомічними особливостями, але також і різноманітністю елементів, які входять в їх надра. У нижчих рас всі індивіди, навіть тоді, коли вони належать до різних статей, мають майже однаковий психічний рівень. Будучи всі схожими один на одного, вони цілком являють собою картину тої рівності, про яку мріють сучасні соціалісти. У вищих рас нерівність індивідів і статей, навпаки, становить закон.

І тому, порівнюючи між собою не середні прошарки народів, а вищі, якщо тільки у них є такі, можна визначити величину відмінностей, які їх відокремлюють. Індуси, китайці, європейці мало відрізняються своїми середніми шарами і водночас значно відрізняються вищими.

З успіхами цивілізації не тільки раси, а й індивіди кожної раси, принаймні індивіди вищих рас, прагнуть диференціюватися. Всупереч нашим мріям про рівність, результат сучасної цивілізації не такий, щоб робити людей все більш і більш рівними, а навпаки – все більш і більш різними.

Один з головних результатів цивілізації, з одного боку, – диференціювання рас за допомогою все більш і більш зростаючої з кожним днем розумової праці, покладеної цивілізацією на народи, які дійшли до вищого ступеня культури, і з іншого – все більша і більша диференціація різних верств, з яких складається кожний цивілізований народ.

Умови сучасного промислового розвитку прирікають, насправді, нижчі верстви цивілізованих народів на дуже спеціалізовану працю, яка, будучи дуже далекою від того, щоб розширювати їх розумові здібності, швидше прагне їх звужити. Сто років тому працівник був справжнім художником, здатним виконати всі дрібниці якогось механізму, наприклад, годинника. Нині ж проста маніпуляція, яка більше не потребує виробляти ту чи іншу окрему частину, змушує його все життя свердлити одні й ті ж дірки або полірувати одне й те ж знаряддя, внаслідок чого його розум повинен незабаром дійти до досконалої атрофії. Під натиском відкриттів і конкуренції, промисловець чи інженер, який ним керує, навпаки, змушений накопичувати набагато більше знань, духу, ініціативи і винахідливості, ніж той самий промисловець, той самий інженер сто років тому. Його мозок, який постійно тренується, підкоряється закону, якому в подібному випадку підкорюються всі органи: він все більше і більше розвивається.

Токвіль у наведених нижче словах дуже ясно показав це прогресивне диференціювання соціальних верств, і до того ж в таку епоху, коли промисловість була ще дуже далека від того ступеня розвитку, якого вона досягла сьогодні... «У міру того, як принцип поділу праці отримує більш повне застосування, робітник стає слабшим, обмеженішим і більш залежним. Мистецтво робить успіхи, ремісник йде назад. Господар і працівник з кожним днем все більше відрізняються один від одного».

Нині цивілізований народ з інтелектуальної точки зору можна розглядати як свого роду піраміду зі сходинками, основу якої зайнято темними масами населення, середні сходинки – освіченими верствами і вищі щаблі, тобто вершину піраміди, – всім невеликим відбором вчених, винахідників, артистів, письменників, дуже незначною групою в порівнянні з іншою частиною населення, але яка одна визначає рівень країни на шкалі цивілізації. Достатньо було б їм зникнути, щоб побачити, як водночас зникло б і все те, що складає велич нації.

«Якби Франція, – пише Сен-Сімон, – раптом втратила б своїх перших п'ятдесят учених, своїх перших п'ятдесят артистів, своїх перших п'ятдесят фабрикантів, своїх перших п'ятдесят агрономів, то нація стала б тілом без душі, вона була б обезголовлена. Але якби їй довелося, навпаки, втратити весь свій службовий персонал, то ця подія засмутила б французів, тому що вони добрі, але для країни від цього був би дуже невеликий збиток».

З успіхами цивілізації диференціація між крайніми верствами населення швидко зростає; вона навіть прагне зростати в геометричній прогресії. Отже, якби певні впливи спадковості не створювали цьому перепон, то з плином часу вищі верстви якогось народу опинилися б в розумовому відношенні на такій великій відстані від нижчих, яка відділяє негра від білого або навіть негра від мавпи.

Але багато причини перешкоджають тому, щоб ця інтелектуальна диференціація соціальних верств, стаючи значною, відбувалася з тією швидкістю, яку можна було б допустити теоретично. По-перше, в дійсності диференціація розповсюджується тільки на розум, мало або зовсім не зачіпаючи характеру; а ми знаємо, що характер, а не розум відіграє головну роль в політичному житті народів. По-друге, сьогодні маси прагнуть завдяки своїй організації і дисципліні стати всемогутніми.

Крім двох щойно викладених причин, чисто штучних, тому що вони випливають з умов цивілізації, здатних урізноманітнитися, є ще значно важливіша (бо вона – непоборний закон природи), яка завжди буде заважати добірній частині нації диференціюватися занадто швидко в інтелектуальному відношенні від нижчих верств. Поруч зі штучними умовами цивілізації, які все більше і більше прагнуть диференціювати людей однієї й тієї ж раси, існують в дійсності стійкі закони спадковості, які прагнуть знищити або приводити до середнього індивідів, які занадто явно стоять вище неї.

Вже давні спостереження, наведені усіма авторами праць про спадковість, довели, що нащадки видатних за розумом сімейств рано чи пізно, найчастіше рано, зазнають виродження, що має тенденцію їх зовсім знищити. Велика інтелектуальна перевага виходить лише за умови залишення за собою тільки тих, які вироджуються. Насправді, верхівка соціальної піраміди, про яку я говорив вище, може існувати тільки за умови постійного запозичення своїх продуктивних сил у елементів, що містяться під нею. Якщо зібрати на відокремленому острові всіх індивідів, які складають цей цвіт, то можна утворити шляхом їх схрещувань расу, уражену всілякими формами виродження і, як наслідок, приречену на швидке зникнення. Великі інтелектуальні переваги можна порівнювати з ботанічними спотвореннями, створеними мистецтвом садівника. Маючи змогу діяти самостійно, вони вимирають або повертаються до середнього типу виду, який один і є всемогутнім, тому що він являє собою довгий ряд предків.

Отже, все більше і більше диференціюючись протягом століть, індивіди якої-небудь раси постійно прагнуть обернутися навколо середнього типу цієї раси, не будучи в змозі віддалитися від нього надовго. Саме до цього середнього типу, який дуже повільно підноситься, належить значна більшість членів відомої нації. Цей основний кістяк покритий, принаймні у вищих народів, дуже тонким шаром видатних умів, важливим з точки зору цивілізації, але не має ніякого значення з точки зору раси. Безперестанку знищуючись, він безперестанку оновлюється за рахунок середнього шару, який один змінюється, тільки дуже повільно, тому що найменші зміни, щоб стати міцними, повинні накопичуватися спадково в тому ж напрямку протягом багатьох століть. Насправді, тільки спадковим накопиченням удосконалень, надбаних серед-

німи шарами, а не піднесеними умами (тому що геній не передається), утворювалися ті прогресивні диференціації, які поступово піднесли рівень деяких рас і викопали прірву між цими расами і народами, які не зуміли прогресувати.

Уже кілька років тому, спираючись на суто анатомічні дослідження, я дійшов до ідей, викладених мною вище, щодо диференціації індивідів і рас, і для виправдання яких я посилався тепер тільки на психологічні доводи. Оскільки двоякого роду дослідження приводять до одних і тих самих результатів, я дозволю собі нагадати деякі з висновків моєї першої праці. Вони спираються на вимірювання, зроблені над багатьма тисячами стародавніх і сучасних черепів, що належать до різних рас. Ось найбільш істотні висновки з них: «Якщо не брати до уваги окремі випадки і звертати увагу тільки на велике їх число, то тісна залежність між об'ємом черепа і розумовими здібностями стає абсолютно ясною. Але не ці нікчемні відмінності в середній ємності черепів складають ту ознаку, за якою можна відрізнити нижчі раси від вищих, а той суттєвий факт, що вища раса має певне число осіб з дуже розвиненим мозком, між тим як в нижчій расі їх не зустрічається. Отож, не народними масами, а одиницями, видатними серед них, розрізняються між собою раси. Середня різниця в обсязі черепа у різних народів, крім випадків, коли розглядаєш нижчі раси, ніколи не буває дуже значною.

...Порівнюючи черепи різних людських рас за теперішній і минулий час, можна бачити, що раси, об'єм черепів у яких має великі індивідуальні відмінності, стоять на вищому щаблі цивілізації, що в міру того, як якась раса цивілізується, черепи індивідів, які її складають, все більше і більше різняться між собою. Результатом цього є те, що цивілізація веде нас не до розумової рівності, а до все більше і більше глибокої нерівності. Анатомічна та фізіологічна рівність зустрічається тільки серед представників рас, які стоять на найнижчому щаблі розвитку. Між членами якогось дикого племені, серед яких усі присвячують себе одним і тим самим заняттям, відмінність існує найнікчемніша. Навпаки, між яким-небудь селянином, що має в своєму лексиконі не більше трьохсот слів, і вченим, у якого їх сотня тисяч з відповідними поняттями, відмінність існує величезна».

Я маю додати до сказаного мною вище, що диференціація між індивідами, вироблена розвитком цивілізації, виявляється також і між статями. У нижчих народів або у нижчих шарів вищих народів чоловік і жінка в розумовому відношенні дуже близькі один до одного. Але в міру того, як народи цивілизуються, статі дистанціюються від того, щоб все більше і більше відрізнялися між собою.

Обсяг черепа чоловіка і жінки, навіть коли порівнюємо тільки суб'єктів одного віку, одного зросту і однакової ваги, являє дуже швидко зростаючі відмінності з розвитком цивілізації. Дуже слабкі в нижчих расах, ці відмінності стають величезними у вищих. У вищих рас жіночі черепи часто лише трохи більше розвинені, ніж черепи жінок нижчих рас. Тим часом як середній обсяг черепа парижанина ставить його між найбільшими відомими черепами, середній обсяг черепа парижанки нічим не відрізняється від обсягу найменших черепів і досягає мало не обсягу черепа китаянок або навіть черепа жінок Нової Каледонії.

Розділ V

Утворення історичних рас

Як утворилися історичні раси. – Умови, які дозволяють різним расам злитися для утворення однієї раси. – Вплив числа індивідів, які зіткнулися між собою, нерівності їх ознак, середовища і т. д. – Результати схрещувань. – Причини великого зниження типу у метисів. – Мінливість нових психологічних ознак, створених схрещуваннями. – Як зміцнюються ці ознаки. – Критичні епохи історії. – Схрещування становлять істотний фактор утворення нових рас і водночас могутній чинник розкладання цивілізацій. – Значення установалення каст. – Вплив середовища. – Середовище може впливати тільки на нові раси, які знаходяться на стадії утворення, і схрещування яких розклали ознаки, успадковані від предків. – На стародавні раси середовище ніяк не впливає. – Різні приклади. – Більшість історичних рас Європи знаходиться ще на стадії утворення. – Політичні і соціальні висновки. – Чому період утворення історичних рас повинен скоро завершитися.

Ми вище вже відзначили, що тепер вже не можна більше зустріти серед цивілізованих народів справжні раси, в науковому значенні цього слова, але тільки раси історичні, тобто раси, створені випадковостями завоювань, імміграцій, політики тощо і створені, отже, зі змішання людей різного походження.

Яким чином зливаються ці різнорідні раси й утворюють одну історичну расу, яка має спільні психологічні ознаки? Це складає предмет нашого найближчого вивчення.

Насамперед зазначимо, що елементи, які випадково зіштовхнулися, не завжди зливаються. Німці, угорці, слов'яни, які живуть під австрійським пануванням, утворюють абсолютно різні раси і ніколи не виявляли схильності до злиття. Ірландець, який живе під пануванням англійців, не більше змішався з ними. Що ж стосується народів, які знаходяться на найнижчому щаблі розвитку, наприклад, червоношкірі, австралійці, тасманійці тощо, то вони не тільки не зливаються з вищими народами, а вправно уникають зіткнення з ними. Усякий нижчий народ, який зіштовхується з вищим, фатально приречений на швидке зникнення.

Багато умов необхідно для того, щоб раси могли злитися й утворити нову, більш-менш однорідну.

Перша з цих умов полягає в тому, щоб перехресні раси не були надто нерівними чисельно; друга – щоб вони не надто відрізнялися своїми ознаками; третя – щоб протягом довгого часу вони піддавалися однаковим впливам середовища.

Перша з щойно перерахованих мною умов має головне значення. Невелике число білих, які оселилися серед численного негритянського племені, звичайно, зникають через кілька поколінь, не залишивши сліду своєї крові в потомстві. Так зникли всі переможці, які підкорювали собі занадто численні народності. Вони вміли залишити собі свою цивілізацію, своє мистецтво і свою мову; але ніколи не залишали там своєї крові.

Друга з попередніх умов має настільки ж важливе значення. Без сумніву, раси, які сильно різняться між собою, наприклад, біла і чорна, можуть змішуватися, але народжувані від них метиси утворюють значно нижчу расу в порівнянні з тими, від яких вона утворюється, і зовсім нездатну створити або навіть підтримати будь-яку цивілізацію. Вплив протилежних спадковостей розкладає їх моральність і характер. Коли метиси випадково успадковують (як в Сан-Домінго) вищу цивілізацію, ця цивілізація швидко приходить в стан плачевного занепаду. Схрещування можуть бути елементом прогресу тільки серед вищих рас, досить близьких одна

до одної, такими є англійці і німці Америки. Але вони завжди становлять елемент виродження, коли ці раси, навіть вищі, надто різняться між собою.

Всі країни, в яких є занадто велике число метисів, через одну тільки цю причину приречені на постійну анархію, якщо тільки ними не буде управляти залізна рука. Такою неминучою є доля Бразилії. Вона налічує лише третину білих. Інша частина населення складається з негрів і мулатів. Знаменитий Агассис говорить з повною підставою, що «достатньо побувати в Бразилії, щоб визнати факт виродження, що є результатом схрещувань, який мав в цій країні місце в набагато ширших розмірах, ніж де-небудь в іншому місці. Ці схрещування згладжують, – каже він, – кращі расові якості родичів, чи то будуть негри, індіанці або європейці, і утворюють невимовний тип, в якому фізична і душевна енергія ослабли».

Схрещувати два народи – означає змінювати одразу як його фізичний, так і душевний склад. Втім, схрещування – це єдиний вірний засіб, який є у нас для того, щоб ґрунтовно змінити характер якогось народу, оскільки тільки одна спадковість має достатньо сили для того, щоб вступати в боротьбу зі спадковістю. Вони дозволяють створити з часом нову расу, яка володіє новими фізичними та психологічними ознаками.

Таким чином створені ознаки залишаються спочатку нестійкими і слабкими. Потрібні завжди тривалі спадкові накопичення, щоб закріпити їх.

Перша дія схрещувань між різними расами полягає в тому, що вони знищують душу цих рас, тобто ту сукупність загальних ідей і почуттів, які складають силу народів і без яких не можуть існувати ні нація, ні вітчизна. Це критичний період історії рас, період першого досвіду і блукань, який обов'язково проходять усі раси, тому що немає жодного європейського народу, який би не утворився з останків інших народів. Це період, повний міжособних чвар і всіляких несподіванок, він триває доти, поки нові психологічні ознаки ще не зміцнилися.

Вищезазначене нам демонструє, що схрещування варто розглядати одночасно як основний елемент творення нових рас і як могутній чинник розкладання древніх рас. Всі народи, які досягли високого ступеня цивілізації, старанно уникали змішування з іноземцями і робили це цілком обґрунтовано. Без дивовижного кастового ладу незначна жменя арійців, яка підкорила 3000 років тому Індію, незабаром потонула б у незліченній масі чорних племен, що оточували її з усіх боків, і ніяка цивілізація не виникла б на ґрунті великого півострова. Якби в наші дні англійці не зберегли на практиці тієї ж системи і погодилися б схрещуватися з туземцями, то величезна імперія Індії давно позбулася б їх. Народ може втратити дуже багато, зазнавати всіляких катастроф і бути ще в змозі піднятися. Але ними все втрачено, і йому вже ніколи не піднятися, якщо він втратив свою душу.

Коли цивілізації, які знаходяться в стані занепаду, стали здобиччю завойовників, схрещування відіграють спочатку руйнівну роль, а потім творчу, про що я щойно говорив. Вони руйнують давню цивілізацію, так як гублять душу народу, яка в нього була. Вони допускають створення нової цивілізації, так як старі психологічні ознаки рас, що зіткнулися, знищені і так як під впливом нових умов існування можуть незабаром утворитися нові ознаки.

Тільки на раси, які знаходяться на стадії утворення, успадковані риси яких руйнуються протилежними діями спадковості, виявляється вплив останнього зі згаданих у цьому розділі факторів – середовища. Дуже слабке в своєму впливі на стародавні раси, воно впливає дуже сильно на нові. Схрещування, знищуючи психологічні ознаки, успадковані від предків, створили свого роду *tabula rasa*, на якій дія середовища, що триває протягом століть, нарешті створює і поступово зміцнює нові психологічні ознаки. Тоді і тільки тоді можна вважати, що утворення нової історичної раси завершилося. Так створилася французька раса.

Звідси ясно, що вплив середовища, як фізичного, так і морального, або дуже великий, або, навпаки, дуже слабкий, залежно від обставин, і цим можна собі пояснити, чому відносно їх впливу висловлюються найсуперечливіші думки. Ми щойно бачили, що цей вплив дуже значний на раси, які знаходяться на стадії утворення; але якщо розглядати стародавні раси,

міцно встановлені з давніх часів спадковістю, то можна сказати, що вплив на них середовища, навпаки, майже зводиться до нуля.

Що стосується морального середовища: ми маємо доказ нікчемності його дії в повному безсиллі наших західних цивілізацій вплинути на народи Сходу, навіть коли вони стикалися з ними протягом багатьох поколінь, як це спостерігається на китайцях, які живуть в Сполучених Штатах. Для фізичного середовища ми можемо констатувати слабкість його влади через труднощі акліматизації. Перенесена в нове середовище, абсолютно відмінне від колишнього, древня раса – байдуже, чи йдеться про людину, тварину або рослину, – швидше гине, ніж змінюється. Послідовно завойований десятьма різними народами Єгипет був завжди їхньою могилою. Жоден з них не міг там акліматизуватися. Греки, римляни, перси, араби, турки тощо, ніколи не залишали там слідів своєї крові. Єдиний тип, який там можна зустріти, – це той самий незмінний фелак з рисами, які вірно відтворюють ті, що вирізали єгипетські художники сім тисяч років тому на гробницях і палацах фараонів.

Більшість історичних народів Європи знаходяться ще на стадії утворення, і цей факт дуже важливий для розуміння їх історії. Один тільки сучасний англієць являє собою расу, яка майже зовсім визначилася. У ньому древній бретонець, англосакс і нормандець злилися, щоб утворити новий, дуже однорідний тип. У Франції, навпаки, провансалець зовсім відрізняється від бретонця, овернця і нормандця. Однак якщо ще не існує типа середнього француза, то, принаймні, існують середні типи відомих сфер. Ці типи, на жаль, ще занадто відрізняються своїми ідеями та характером. Тому важко знайти установи, які могли б бути однаково придатні для них усіх. Їх глибокі відмінності в почуттях і віруваннях і політичні перевороти, які випливають звідси, тримаються, головним чином, на відмінностях душевного ладу, які зуміє, можливо, витерти майбутнє.

Так бувало завжди, коли збіг обставин змушував різні раси жити спільно на одній території. Розбрати і міжусобні війни завжди відрізнялися більшою інтенсивністю між тими расами, між якими різниця була більшою. Коли вони занадто несхожі між собою, стає абсолютно неможливим змусити їх жити під однаковими умовами та однаковими законами. Історія великих імперій, утворених з різних рас, завжди була тотожна. Вони зникали найчастіше разом зі своїм засновником. Із сучасних націй одні тільки голландці і англійці встигли підкорити своєму ярму азіатські народи, зовсім відмінні від них, але це їм вдалося лише тому, що вони вміли поважати звички, звичаї і закони цих народів, надаючи, в дійсності, їм самим керувати собою і обмежуючи свою роль збиранням податків, торговими стосунками і підтриманням миру.

За цими рідкісними винятками всі великі імперії, які об'єднують несхожі народи, можуть бути створені лише силою і приречені загинути від насильства.

Для того щоб нація могла утворитися і довго існувати, потрібно, щоб вона утворювалася повільно, поступовим змішанням рас, мало відмінних одна від одної, які постійно схрещуються між собою, живуть на одній території, підкоряються дії одного й того ж середовища, мають одні й ті ж установи і одні й ті ж вірування. Ці різні раси можуть тоді по закінченню декількох століть утворити дуже однорідну націю.

У міру того як старіє світ, раси стають все більш і більш стійкими і їх зміни шляхом змішування – все більше і більше рідкісними. Вступаючи у вік, людство відчуває, що тягар спадковості стає все важчим і зміни все важчими. Що стосується Європи, то можна сказати, що ера утворення історичних рас для неї незабаром завершиться.

Книга друга

Як психологічні риси рас виявляються в різних елементах їхніх цивілізацій

Розділ I

Історія народів як наслідок їхнього характеру

Історія народу впливає завжди з його душевного ладу. – Різні приклади. – Як політичні установи Франції впливають з душі раси. – Їх дійсна незмінність під уявною мінливістю. – Наші найрізноманітніші політичні партії переслідують під різними назвами однакові політичні цілі. – Централізація і знищення особистої ініціативи на користь держави. – Як Французька революція тільки виконувала програму древньої монархії. – Протилежність ідеала англосаксонської раси латинському ідеалу. – Ініціатива громадянина, замінена ініціативою держави. – Додаток до викладених в цій праці принципів порівняльного вивчення розвитку Північноамериканських Сполучених Штатів та іспано-американських республік. Причини процвітання одних і занепаду інших, незважаючи на однакові політичні установи. – Форми правління й установи мають дуже слабкий вплив на долі народів. – Ця доля впливає, головним чином, з їх характеру.

Історія в головних своїх рисах може бути розглянута як простий виклад результатів, вироблених психологічним складом рас. Вона виникає з цього складу, наче органи дихання риб з їхнього життя у воді.

Без попереднього знання душевного складу народу його історія видається якимось хаосом подій, керованих однією випадковістю. Навпаки, коли душа народу нам відома, то життя його видається правильним і фатальним наслідком його психологічних рис. У всіх проявах життя нації ми завжди знаходимо, що незмінна душа раси сама тче свою власну долю.

Особливо в політичних установах найбільш очевидно проявляється верховна влада расової душі. Нам легко буде довести це кількома прикладами.

Візьмемо спершу Францію, тобто одну зі світових країн, які зазнали найбільш глибоких переворотів, де за кілька років вид установ змінювався докорінно, де партії здаються не тільки різними, але начебто навіть несумісними між собою. Але якщо ми подивимося з психологічної точки зору на ці партії, вірогідно, досить несхожі, які вічно борються, то нам доведеться констатувати, що вони, справді, мають абсолютно однаковий загальний фонд, який неначе являє ідеал їхньої раси. Непримиренні, радикали, монархісти, соціалісти, одним словом, усі захисники різних доктрин переслідують під різними ярликами абсолютно однакову мету: поглинання особистості державою. Те, чого всі вони однаково палко бажають, – це старий централістський і цезаристський режим, держава, яка всім управляє, все регулює, все поглинає, яка регламентує найменші дрібниці в житті громадян і звільняє їх, таким чином, від необхідності проявляти навіть найменші проблески роздумів та ініціативи. Нехай влада, поставлена на чолі держави, називається королем, імператором, президентом, комуною, робочим синдикатом тощо, все одно ця влада, якою б вона не була, обов'язково буде мати один і той самий ідеал, і цей ідеал – вираз почуттів расової душі. Вона іншого не допустить.

«Саме такий, – пише дуже глибокий спостерігач Дюпон Уайт, – особливий геній Франції: вона не в змозі встигати в деяких істотних і бажаних речах, які мають відношення до оздоблення або навіть до суті цивілізації, якщо не підтримується і не заохочується своїм урядом».

Отже, якщо наша крайня нервозність, наша велика схильність до невдоволення еством, та ідея, що новий уряд зробить нашу долю більш щасливою, приводять нас до того, що ми безперервно змінюємо свої установи, то великий голос вимерлих предків, який нами керує, прирікає нас на те, що ми змінюємо лише слова і зовнішність. Несвідома влада душі нашої раси така, що ми навіть не помічаємо ілюзії, жертвами якої є.

Якщо звертати увагу тільки на зовнішність, то важко, звичайно, уявити собі інший режим, який би більше відрізнявся від старого, ніж створений нашою великою революцією. Насправді, однак, і в цьому не можна сумніватися, вона тільки продовжувала королівську традицію, закінчуючи справу централізації, розпочатої монархією кілька століть перед тим. Якби Людовик XIII і Людовик XIV вийшли зі своїх домовин, щоб судити справу революції, то їм, безсумнівно, довелося б засудити деякі з насильств, які супроводжували її здійснення, але вони розглядали б її як строго узгоджену з їхніми традиціями і з їхньою програмою і визнали б, що якби якомусь міністру було ними доручено виконати цю програму, то він не виконав би її краще.

Вони сказали б, що найменш революційний з урядів, який коли-небудь знала Франція, є саме уряд революції. Крім того, вони констатували б, що протягом століть жоден з різних режимів, які наступали один за одним у Франції, не намагався торкатися цієї справи: до такої міри вона – продукт правильного розвитку, продовження монархічного ідеалу і вираз генія раси. Без сумніву, ці славні вихідці з того світу, з огляду на їх величезну досвідченість, надали б деякі критичні зауваження і, можливо, звернули б увагу на те, що «новий лад», замінивши урядову аристократичну касту бюрократичною, створив в державі безособову владу, більш значну, ніж влада старої аристократії, тому що одна тільки бюрократія, уникаючи впливу політичних змін, володіє традиціями, корпоративним духом, безвідповідальністю, постійністю, тобто цілою низкою умов, які обов'язково ведуть її до того, щоб стати єдиним володарем в державі. Втім, я вважаю, що вони не дуже наполягали б на цьому запереченні, беручи до уваги те, що латинські народи, мало піклуючись про свободу, але дуже багато – про рівність, легко переносять будь-якого роду деспотизм, аби цей деспотизм був безособовим.

Можливо, вони ще вважали б абсолютно зайвими і дуже тиранічними ті незліченні постанови, ті тисячі пут, які оточують нині найменший акт життя, і звернули б увагу на те, що якщо держава все поглине, все обставить обмеженнями, позбавить громадян будь-якої ініціативи, то ми добровільно опинимося, без будь-якої нової революції, в повному соціалізмі. Але тоді божественне світло, що висвітлює верхи «сфер», або, за браком його, математичні пізнання, які навчають нас тому, що наслідки ростуть в геометричній прогресії, поки продовжують діяти ті самі причини, дали б їм можливість зрозуміти, що соціалізм – не що інше, як крайній вираз монархічної ідеї, для якої революція була прискорювальною фазою.

Отже, в установах будь-якого народу ми одночасно знаходимо ті випадкові обставини, перераховані нами на початку цієї праці, і постійні закони, які ми намагалися визначити. Випадкові обставини створюють тільки назви, зовнішність. Основні ж закони впливають з народного характеру і створюють долю націй.

Вищевикладеному, наприклад, ми можемо протиставити приклад іншої раси – англійської, психологічний склад якої зовсім відрізняється від французької.

Внаслідок одного тільки цього факту її інституції докорінно відрізняються від французьких.

Чи мають англійці на чолі в себе монарха, як в Англії, або президента, як в Сполучених Штатах, їхній спосіб правління буде завжди мати ті самі основні риси: діяльність держави буде доведена до мінімуму, діяльність же приватних осіб – до максимуму, що становить

повну протилежність латинському ідеалу. Порти, канали, залізниці, навчальні заклади будуть завжди створюватися і підтримуватися особистою ініціативою, і ніколи – ініціативою держави. Ні революції, ні конституції, ні деспоти не можуть дати якому-небудь народу ті якості характеру, яких в нього немає, або відняти у нього наявні якості, з яких виникають його установи. Не раз повторювалася та думка, що кожний народ має ту форму правління, на яку він заслуговує.

Важко допустити, щоб він міг мати іншу.

Попередні короткі міркування показують, що установи народу складають вираз його душі і що якщо йому буває легко змінити їх зовнішність, то він не може змінити їх підстави. Ми тепер покажемо на ще більш ясних прикладах, до якої міри душа якогось народу керує його долею і яку незначну роль відіграють установи в цій долі.

Ці приклади я беру в країні, де живуть пліч-о-пліч, майже в однакових умовах середовища, дві європейські раси, однаково цивілізовані і розвинуті, але відрізняються тільки своїм характером: я хочу говорити про Америку.

Вона складається з двох окремих материків, з'єднаних перешийком. Величина кожного з цих материків майже дорівнює, ґрунт у них дуже подібний. Один з них був завойований і населений англійською расою, інший – іспанською. Ці дві раси живуть під однаковими республіканськими конституціями, так як всі республіки Південної Америки списували свої конституції з конституцій Сполучених Штатів. Отже, у нас немає нічого такого, чим ми могли б пояснити собі різні долі цих народів, крім расових відмінностей. Подивимося, що створили ці відмінності.

Резюмуємо спочатку в декількох словах риси англосаксонської раси, яка населяла Сполучені Штати. Можливо, в світі немає нікого з більш однорідним і більш визначеним душевним складом, ніж представники цієї раси.

Переважаючими рисами цього душевного ладу з точки зору характеру є: запас волі, який (можливо, за винятком римлян) мали далеко не всі народи, неприборкана енергія, дуже велика ініціатива, абсолютне самовладання, почуття незалежності, доведене до крайньої некоммунікбельності, могутня активність, дуже живучі релігійні почуття, дуже стійка моральність і дуже чітке уявлення про обов'язок.

З інтелектуальної точки зору важко дати спеціальну характеристику, тобто вказати ті особливі риси, яких не можна було б відшукати у інших цивілізованих націй. Можна тільки відзначити здоровий глузд, який дозволяє схоплювати на льоту практичну і позитивну сторону речей і не блукати в химерних пошуках; дуже живе відношення до фактів і помірно-спокійне до загальних ідей і до релігійних традицій.

До цієї загальної характеристики слід додати ще той повний оптимізм людини, життєвий шлях якої абсолютно ясний і який навіть не припускає, що можна обрати кращий. Вона завжди знає, чого вимагають від неї її батьківщина, її сім'я та її релігія. Цей оптимізм доведений до того, що змушує її дивитися з презирством на все чужоземне. Це презирство до іноземців і до їх звичаїв перевищує певною мірою в Англії навіть те, яке колись відчували римляни в епоху своєї величчя по відношенню до варварів. Воно таке, що по відношенню до іноземця зникає всяке моральне правило. Немає жодного англійського політичного діяча, який не вважав би абсолютно законними такі вчинки по відношенню до іншої нації, які ризикують викликати найглибше і одностаїне обурення, якби вони практикувалися по відношенню до його співвітчизників. Безсумнівно, що ця зневага до іноземця з філософської точки зору є дуже низьким почуттям; але з точки зору народного добробуту воно вкрай корисне. Як це правильно зауважив англійський генерал Вулзлі, воно є однією з тих якостей, які створюють силу Англії. Хтось дуже вдало висловився з приводу їх відмови (втім, цілком ґрунтовної) дозволити побудувати тунель під Ла-Маншем, який polegши би відносини Англії з материком, що англійці докладають стільки ж старань, як і китайці, щоб перешкодити всякому чужоземному впливу проникнути до них.

Всі риси, які ми шойно перерахували, можна відшукати в різних суспільних верствах; не можна назвати жодного елемента англійської цивілізації, на якому б вони не залишили свого глибокого відбитку.

Невже це не вражає відразу кожного іноземця, який вперше відвідав Англію? Він помітить потребу в незалежному житті в хатині найскромнішого працівника, приміщенні, нехай і тісному, але захищеному від всякого примусу і відмежованого від всякого сусідства; на найбільш відвідуваних вокзалах, де безперервно циркулює публіка, яку не заганяють, наче стадо покірних баранів, за бар'єр, що охороняється жандармом, неначе тільки силою можна убезпечити людей, які не здатні знаходити в собі самих частки необхідної уваги, щоб не задавити один одного. Він знайде енергію раси як в напруженій роботі працівника, так і в роботі учня, який, будучи наданий самому собі з малих років, навчається один керувати собою, знаючи вже, що в житті ніхто не стане займатися його долею, крім нього самого; у професорів, які дуже помірковано налягають на вчення, проте звертають посилену увагу на вироблення характеру, який вони вважають одним з найбільших двигунів в світі.

Уповноважений англійською королевою визначити умови отримання щорічного призу, призначеного нею для Коледжу Веллінгтона, принц Альберт вирішив, що він буде присуджуватися не тому вихованцю, який продемонстрував найбільші успіхи в науках, а тому, за ким буде визнаний найбільш піднесений характер. Вся наша освіта (розуміючи під нею те, що ми вважаємо вищою освітою) полягає в тому, щоб змушувати молодь переказувати лекції. Вона і згодом до такої міри зберігає цю звичку, що продовжує повторювати давно завчене впродовж решти всього свого життя.

Вникаючи в суспільне життя громадянина, він побачить, що якщо потрібно виправити джерело в селі, побудувати морський порт або прокласти залізницю, то апелюють завжди не до держави, а до особистої ініціативи. Продовжуючи своє дослідження, він скоро дізнається, що цей народ, незважаючи на недоліки, які роблять його для іноземця найбільш нестерпною з націй, один тільки істинно вільний, тому що тільки він один навчився мистецтву самоврядування і зумів залишити за урядом мінімум діяльної влади. Якщо пробігаєш його історію, то бачиш, що він перший зумів звільнитися від усякого панування – як від панування церкви, так і від панування автократів. Вже з XV століття Фортеस्क'ю протиставляв римський закон, спадщину латинських народів, англійському закону: «...один є справою автократизму і весь пройнятий тим, щоб пожертвувати особистістю; інший – справа загальної волі і завжди готовий захищати особистість».

В яке б місце земної кулі подібний народ не переселився, він негайно стане панівним і започаткує могутні імперії. Якщо поневолена ним раса, наприклад, червоношкірі в Америці, досить слабка, але недостатньо корисна, вона буде систематично викорінена. Але якщо поневолена раса, наприклад, народності Індії, занадто численні для того, щоб бути знищеними, і може, між іншим, продуктивно працювати, то вона просто опиниться під дуже суворою васальною залежністю і змушена буде працювати виключно на своїх панів.

Та особливо в такій новій країні, як Америка, можна стежити за тими дивовижними успіхами, які завдячують своїм існуванням лише душевному складу англійської раси. Переселившись в країни без культури, ледве населені небагатьма дикунами, і не маючи можливості ні на кого розраховувати, як тільки на самих себе, всім відомо, чим вона стала. Їй потрібно було менше одного століття, щоб стати в першому ряду великих світових держав, і нині немає нікого, хто б міг вступити в змагання з нею.

Я рекомендую прочитати книгу М. Рузьє про Сполучені Штати особам, які бажають дізнатися про величезну масу ініціативи і особистої енергії, що витрачається громадянами великої республіки. Здатність людей до самостійного управління, об'єднуватися для створення великих підприємств, заснування міст, шкіл, гаваней, залізниць тощо доведена до такого

максимуму, і діяльність держави зведена до такого мінімуму, що можна сказати, що там майже не існує державної влади.

Крім поліції і дипломатичного представництва, навіть не можна вигадати, чому вона могла б служити.

Втім, процвітати в Сполучених Штатах можна тільки за умови наявності якостей характеру, які я щойно описував, і ось чому імміграції іноземців не можуть змінити основного духу раси.

Умови існування такі, що той, хто не має цих якостей, приречений на швидку загибель. У цій атмосфері, насиченій незалежністю й енергією, може жити один тільки англосакс. Італієць вмирає там з голоду, ірландець животіє в низьких заняттях.

Велика республіка є, звичайно, землею свободи, але водночас вона не є землею ні рівності, ні братерства. У жодній країні на земній кулі природний добір не давав сильніше відчувати своєї залізної лапи. Він тут проявляється безжально; але саме внаслідок його жорстокості раса, утворенню якої він сприяв, зберігає свою міць та енергію.

На землі Сполучених Штатів немає зовсім місця для слабких, пересічних і нездатних. Окремі індивідууми й цілі раси приречені на загибель через один лише той факт, що вони нижчі. Червоношкірі, ставши непотрібними, були винищені залізом і голодом; китайців-працівників, праця яких становить дуже неприємну конкуренцію, скоро спікатиме та сама доля. Закон, яким було постановлено їхнє повне вигнання, не міг бути застосований через величезні витрати, необхідні на його виконання. Але й крім закону вони будуть піддаватися систематичному знищенню, що частково вже практикується в деяких округах. Інші закони були недавно проголосовані для того, щоб заборонити доступ на американську територію бідним емігрантам. Що стосується негрів, які служили приводом для аболіціоністської війни, війни між тими, хто володів рабами, і тими, хто сам не володів і іншим не дозволяв володіти ними, то їх заледве терплять в суспільстві через низькі заняття, з якими вони завжди пов'язані і які не захотів би взяти на себе жоден американський громадянин. У теорії вони мають всі права; але на практиці з ними поводяться як з корисними тваринами, від яких намагаються позбутися, коли вони стають небезпечними. Коротка розправа за законом Лінча визнається всюди для них абсолютно достатньою.

При скоєнні першого серйозного злочину їх розстрілюють або вішають. Статистика, яка знає тільки частину цих страт, зареєструвала їх 1100 тільки за останні сім років.

Це, звичайно, темні сторони картини. Вона досить яскрава, щоб зробити їх непомітними. Якби потрібно було визначити одним словом відмінність між континентальною Європою і Сполученими Штатами, то можна було б сказати, що перша являє максимум того, що може дати офіційна регламентація, яка заміняє особисту ініціативу; другі ж – максимум того, що може дати особиста ініціатива, абсолютно вільна від будь-якої офіційної регламентації. Ці основні відмінності є наслідками характеру. Чи не на ґрунті суворої республіки має шанси прижитися європейський соціалізм.

Будучи останнім виразом тиранії держави, він може процвітати тільки у старих рас, які підкорювалися впродовж століть режиму, що відняв у них будь-яку здатність керувати самими собою.

Ми щойно бачили, що створила в одній частині Америки раса, яка має певний душевний склад, із перевагою в ньому наполегливості, енергії та волі. Нам залишається продемонструвати, що сталося майже з такою самою країною в руках іншої раси, хоча дуже розвиненою, але яка не володіє жодною з тих якостей характеру, про які мені довелося щойно говорити.

Південна Америка з точки зору своїх природних багатств – одна з найбагатших країн на земній кулі. У два рази більша, ніж Європа, і в десять разів менш населена, вона не знає нестачі в землі і знаходиться, так би мовити, в розпорядженні кожного. Тут переважає населення – іспанського походження і розділене на багато республік: Аргентинську, Бразильську,

Чилійську, Перуанську і т. д. Всі вони запозичили свій політичний устрій від Сполучених Штатів і живуть, відповідно, за однаковими законами. І за всім тим, через одну лише расову відмінність, тобто внаслідок нестачі тих основних якостей, якими володіє раса, яка населяє Сполучені Штати, всі ці республіки без жодного винятку є постійними жертвами найкривавішої анархії і, незважаючи на дивовижні багатства їх ґрунту, одні за іншими поринають у всілякі розкрадання, банкрутство і деспотизм. Потрібно переглянути чудову й неупереджену працю Т. Чайльда про іспано-американські республіки, щоб оцінити глибину їх падіння. Причини його кореняться в душевному складі раси, яка не має ні енергії, ні волі, ні моральності. Особливо відсутність моральності перевершує все найгірше, що ми знаємо в Європі. Наводячи в якості прикладу одне з визначних міст, Буенос-Айрес, автор оголошує його абсолютно непридатним для проживання тих, хто зберіг ще хоч найменшу совісність і моральність.

З приводу однієї з найменш зруйнованих південноамериканських республік, Аргентинської, той самий письменник додає: «Вивчіть цю республіку з комерційної точки зору, і ви будете вражені аморальністю, яка тут усюди виставляє себе напоказ».

Що стосується установ, то жоден приклад не показує краще, до якої міри вони – продукт расового характеру і наскільки неможливо переносити їх від одного народу до іншого. Було б дуже цікаво знати, на що перетворяться настільки ліберальні установи Сполучених Штатів, якщо їх перенести до нижчої раси?

«Ці країни, – зауважує Чайльд, кажучи про різні іспано-американські республіки, – знаходяться під фєрулою президентів, які користуються настільки ж необмеженим самодержавством, як і турецький султан; навіть більш необмеженим, оскільки вони захищені від настирливості і впливу європейської дипломатії. Адміністративний персонал складається тільки з їх креатур, громадяни подають голос за те, що їм видається хорошим, але він не звертає ніякої уваги на їх голосування... Аргентинська республіка – республікою тільки іменується; в дійсності, це олігархія людей, які зробили з політики торгівлю».

Єдина країна, Бразилія, дещо уникла цього глибокого падіння, і то тільки завдяки монархічному режиму, який огороджував владу від суперництва.

Занадто ліберальний для цих рас без енергії і без волі, він врешті-решт пав. Відразу ж країна впала в повну анархію, і за два або за три роки люди, які стоять при владі, до такої міри розікрали скарбницю, що потрібно було збільшити податки на 60 %.

Звичайно, падіння латинської раси, що населяє Південну Америку, виявляється не тільки в політиці, а й в усіх елементах цивілізації. Маючи змогу діяти самостійно, ці нещасні республіки повернулися б до чистого варварства. Вся промисловість і вся торгівля знаходяться в руках іноземців – англійців, американців і німців.

Вальпараїсо став англійським містом, і в Чилі нічого б не залишилося, якби в нього забрали іноземців.

Тільки завдяки їм ці країни зберегли ще зовнішній лиск цивілізації, який іноді нагадує Європу. Аргентинська республіка налічує 4 мільйони білих іспанського походження; не знаю, чи можна було б назвати з них хоч одного, крім іноземців, на чолі якого-небудь істинно великого підприємства.

Цей страшний занепад латинської раси, наданій самій собі, в зіставленні з процвітанням англійської раси в сусідній країні становить один з найсумніших і разом з тим найбільш повчальних досвідів, які можна привести на підтвердження викладених мною психологічних законів.

Ми бачимо з цих прикладів, що народ не може позбутися того, що впливає як наслідок з його душевного ладу; і якщо йому це вдається, то в дуже рідкісні моменти – так пісок, піднятий бурєю, здається, звільнився на час від законів тяжіння. На нашу думку, вірити, що форми правління і конституції мають велике значення в долі народу – означає піддаватися дії дитячих мрій. Тільки в ньому самому знаходиться його доля, але не в зовнішніх обставинах. Все, що

можна вимагати від уряду, – це те, щоб він був виразником почуттів та ідей народу, управляти яким він покликаний. Здебільшого лише через один той факт, що той чи інший уряд існує, він є точним відображенням народу. Немає ні форм правління, ні установ, стосовно яких можна було б сказати, що вони абсолютно хороші або абсолютно погані.

Правління дагомейського короля – ймовірно, чудове правління для народу, яким він покликаний був правити; і наймайстерніша європейська конституція була б для цього ж самого народу нижче виробленого ним режиму. Ось що, на жаль, ігнорують багато державних людей, які уявляють, що форма правління є предметом вивозу і що колоніями можна керувати установами метрополії. Настільки ж резонно було б намагатися переконати риб жити в повітрі на тій лише підставі, що повітрям дихають всі вищі тварини. Лише через одну відмінність свого душевного ладу різні народи не можуть довго перебувати під однаковим режимом. Ірландець і англієць, слов'янин й угорець, араб і француз можуть утримуватися під одними законами з найбільшими труднощами і ціною безперервних революцій. Великі імперії, які складаються з різних народів, завжди засуджені на ефемерне існування.

Якщо вони існували іноді тривалий час, як імперія моголів, а потім англійці в Індії, то з одного боку – тому що туземні раси були такими численними, такими різними і, відповідно, такими ворожими одна одній, що вони не могли і думати про те, щоб поєднатися проти іноземців; з іншого боку – тому що ці чужоземні володарі мали досить вірний політичний інстинкт, щоб поважати звичаї підкорених народів і дати їм жити за своїми власними законами.

Потрібно було б написати багато книг і навіть переробити всю історію з абсолютно нової точки зору, якби дослідники поставили собі за мету показати всі наслідки, які випливають з психологічного складу народів. Більш глибоке вивчення його мало б стати основою для політики і для педагогіки. Можна навіть сказати, що це вивчення позбавило б людей від безодні помилок і багатьох переворотів, якби народи взагалі могли уникнути злигоднів, які випливають з властивостей їхньої раси, якби голос розуму не заглушався завжди владним голосом предків.

Розділ II

Різні елементи цивілізації як зовнішній прояв душі народу

Елементи, з яких утворюється цивілізація, складають зовнішні прояви душі народів, що їх створили. – Важливість цих різних елементів урізноманітнюється від одного народу до іншого. – Мистецтво, література, установи і т. д. відіграють у різних народів різну роль. – Приклади, які подали в давнину єгиптяни, греки і римляни. – Різні елементи цивілізації можуть мати еволюцію, абсолютно незалежну від загального ходу цієї цивілізації. – Приклади, надані мистецтвом. – Що воно передає. – Неможливість знайти в якомусь одному елементі цивілізації мірила її рівня. – Елементи, які забезпечують перевагу якому-небудь народу.

Елементи, з філософської точки зору дуже низькі, можуть бути дуже важливими з суспільної точки зору.

Різні елементи – мова, установи, ідеї, вірування, мистецтво, література, – з яких утворюється цивілізація, повинні бути розглянуті як зовнішній прояв душі людей, які їх створили. Але, розглядаючи по епохам і расам, важливість цих елементів як вираз душі певного народу дуже неоднакова.

Важко нині знайти книгу, присвячену творам мистецтва, в якій би не повторювалося, що вони вірно передають думку народів і служать найбільш істотним вираженням їх цивілізації.

Без сумніву, часто буває і так, але бракує ще багато чого для того, щоб це правило було абсолютним і щоб розвиток мистецтва відповідав завжди інтелектуальному розвитку націй. Якщо є народи, для яких твори мистецтва складають найважливіше вираження їхньої душі, тобто, в свою чергу, інші, які дуже високо стоять на сходах цивілізації і у яких мистецтво відіграло тільки другорядну роль. Якби необхідно було б написати історію цивілізації кожного народу, беручи до уваги тільки один її елемент, то цей елемент мав би урізноманітнитися від одного народу до іншого. Одні народи давали б можливість краще пізнати мистецтво; інші – політичні і військові установи, промисловість і т. д. Цей пункт важливо встановити з самого початку, тому що він нам дасть можливість пізніше зрозуміти, чому різні елементи цивілізації, передаючись від одного народу до іншого, зазнали дуже неоднакових змін.

Серед народів давнини єгиптяни і римляни – дуже характерні приклади цієї нерівності в розвитку різних елементів цивілізації і навіть різних галузей, з яких утворюється кожен з названих елементів.

Візьмемо спершу єгиптян. У них література завжди була дуже слабкою, живопис – дуже посереднім. Навпаки, архітектура і скульптура мають шедеври. Їх пам'ятки дотепер викликають наше здивування. Статуї, які вони нам залишили, можуть служити зразками і сьогодні, а грекам потрібен був тільки дуже короткий період, щоб встигнути їх перевершити.

Від єгиптян переходимо до римлян, які грали таку пануючу роль в історії. У них не було нестачі ні у вихователях, ні в зразках, так як в них вже були попередники в образі єгиптян та греків; і однак вони не встигли створити оригінального мистецтва.

Можливо, ніколи жоден народ не виявив меншої оригінальності в своїх художніх творах. Римляни дуже мало дбали про мистецтво, дивлячись на нього тільки з утилітарної точки зору і вбачаючи в ньому лише свого роду предмет ввезення, подібний іншим продуктам, наприклад, металам, пахощам і прянощам, які були потрібні їм від іноземних народів. Навіть тоді, коли вони вже були володарями світу, римляни не мали національного мистецтва; і навіть в епоху, коли загальний мир, багатство і потреби в розкошах трохи розвинули їхні слабкі художні від-

чуття, вони тільки з Греції запозичували зразки і художників. Історія римської архітектури і скульптури – не більше ніж додатковий розділ до історії грецької архітектури і скульптури.

Але цей великий римський народ, настільки незначний в своєму мистецтві, підняв на недосяжну висоту три інші елементи цивілізації. Він мав військову організацію, яка забезпечила йому світове панування; потім політичні і судові установи, з яких ми ще досі беремо зразки, і нарешті – літературу, якою надихалася наша протягом століть.

Отже, ми разюче ясно бачимо нерівність у розвитку елементів цивілізації у двох націй, високий ступінь культури яких не може бути оскаржений, і тому можна заздалегідь передбачити помилки, які ризикує допустити той, хто прийме за масштаб тільки один з цих елементів, наприклад мистецтво. Ми щойно знайшли у єгиптян надзвичайно оригінальне і чудове мистецтво, за винятком живопису, і дуже посередню літературу. У римлян – дуже посереднє мистецтво без найменшого сліду оригінальності, проте блискучу літературу і, нарешті, високоякісні політичні та військові установи.

Самі греки, один з народів, які виявили свою перевагу в найрізноманітніших галузях, можуть бути також наведені в якості прикладу, щоб показати відсутність паралелізму в розвитку різних елементів цивілізації.

У гомерівські часи їх література вже була дуже багатю. Ще й тепер пісні Гомера розглядаються як зразки, на яких протягом століть виховується університетська молодь Європи; і проте відкриття сучасної археології показали, що в епоху виникнення гомерівських пісень грецька архітектура і скульптура були грубо варварськими і склалися лише з потворних наслідувань єгипетській та ассірійській.

Але найкраще демонструють нам ці нерівності в розвитку індуси. З точки зору архітектури, знайдеться дуже мало народів, які б їх перевершили. З точки зору філософії, їх роздуми сягали такої глибини, якої європейська думка досягла тільки недавно. Якщо література індусів стоїть нижче грецької та римської, то все-таки вона дала нам кілька чудових речей. В скульптурі індуси, навпаки, дуже посередні і значно нижчі за греків. У сфері наук та історичних знань вони абсолютно незначні, і можна констатувати у них відсутність точності, чого не можна зустріти в жодного народу на однаковій стадії розвитку. Їх наука – тільки дитячі роздуми; їх історичні книги – безглузді легенди, які не містять у собі жодної хронологічної дати і, ймовірно, жодної точної події. Ясно, що вивчення одного тільки мистецтва було б недостатнім для визначення рівня цивілізації у цього народу.

Багато інших прикладів можна було б навести на підтвердження сказаного. Існують раси, які, ніколи не маючи дуже високого становища, встигали, однак, створити собі абсолютно індивідуальне мистецтво, без видимого зв'язку з попередніми зразками.

Такими були араби. Менше століття після того, як їх потік нахлинув на старий греко-римський світ, вони передовсім, змінили запозичену ними візантійську архітектуру настільки, що неможливо було б розкрити, якими зразками надихалася їх творчість, якби ми не мали перед очима цілої низки пам'яток змішаного стилю.

Втім, навіть тоді, коли який-небудь народ не має ніяких ні художніх, ні літературних здібностей, він може створити дуже високу цивілізацію.

Такими були фінікійці, у яких не було іншої переваги, крім своїх комерційних здібностей. Тільки за їх посередництва і цивілізувався стародавній світ, різні частини якого вони зіштовхнули між собою; хоча самі вони майже нічого не виробили, й історія їхньої цивілізації – тільки історія їхньої торгівлі.

Нарешті, існують народи, у яких всі елементи цивілізації, за винятком мистецтва, залишилися дуже не розвиненими. Такими були моголи. Споруджені ними в Індії пам'ятки, стиль яких не містить в собі майже нічого індуського, настільки прекрасні, що деякі з них визнаються компетентними художниками найпрекраснішими витворами людських рук; однак нікому не спаде на думку помістити моголів серед вищих рас.

Втім, можна помітити, що навіть у найбільш цивілізованих народів мистецтво досягало вищого ступеня не завжди в кульмінаційну епоху їхнього розвитку. У єгиптян та індусів найдосконаліші пам'ятки разом з тим і найдавніші; в Європі процвітало чудесне готичне мистецтво, дивовижні твори якого не мали ніколи і нічого рівного собі в Середньовіччя, яке розглядається як напівварварська епоха.

Отже, абсолютно неможливо судити про рівень розвитку якого-небудь народу тільки з розвитку його мистецтва. Воно, повторюю, становить лише один з елементів його цивілізації; і зовсім не доведено, що цей елемент, так само як література, – найвищий.

Часто, навпаки, у народів, які стоять на чолі цивілізації (у римлян – в давнину, у американців – сьогодні), художні твори – найслабші. Часто так само, як ми щойно помітили, народи створювали свої літературні і художні шедеври у напівварварські віки.

Отже, можна вважати, що період індивідуальності в мистецтві – розквіт його дитинства або його юності, а не зрілого віку, і якщо взяти до уваги, що в утилітарних турботах нового світу, зорю якого ми тільки ледь розрізняємо, роль мистецтва ледь помітна, то можна передбачити той день, коли воно буде розміщене якщо не серед нижчих, то принаймні серед абсолютно другорядних проявів цивілізації.

Втім, дуже багато аргументів можна виставити проти тієї думки, що мистецтво прогресує одночасно з іншими елементами цивілізації: воно має свою самостійну і спеціальну еволюцію. Розглянемо Єгипет, Грецію або різні народи Європи, ми завжди констатуємо той загальний закон, що як тільки мистецтво досягло певного рівня, створивши відомі шедеври, починається негайно період наслідування, за яким неминуче настає період занепаду, абсолютно незалежний від руху інших елементів цивілізації. Цей період занепаду триває доти, поки якась політична революція, навала, прийняття нової релігії або який-небудь інший фактор не введуть в мистецтво нові елементи. Таким чином, в Середні віки хрестові походи принесли знання і нові ідеї, що дало мистецтву поштовх, який мав наслідком перетворення романського стилю в готичний. Так само кілька століть потому відродження вивчення греко-римського життя спричинило перетворення готичного мистецтва в мистецтво епохи Відродження. Так само в Індії навали мусульман призвели до перетворення індуського мистецтва.

Важливо також зауважити, що оскільки мистецтво висловлює в загальному відомі потреби цивілізації і відповідає відомим почуттям, то воно приречене зазнавати належні потребам зміни і навіть зовсім зникнути, якщо самі потреби, які його народили, і почуття випадково змінюються або зникають.

З цього ще зовсім не випливає, що цивілізація в занепаді, і тут ми знову бачимо відсутність паралелізму між еволюцією мистецтва і еволюцією інших елементів цивілізації. В жодну історичну епоху цивілізація не була такою високою, як сьогодні, і в жодну епоху, можливо, не було більш банального і менш індивідуального мистецтва. Оскільки зникли релігійні вірування, ідеї і потреби, які робили з мистецтва суттєвий елемент цивілізації в ті епохи, коли воно вважало за святині храми і палаци, то і саме мистецтво стало чимось побічним, предметом розваги, якому неможливо віддавати ні багато часу, ні багато грошей.

Не будучи більше предметом необхідності, воно може бути тільки ремісничим і наслідувальним. Немає сьогодні жодного народу, який би мав національне мистецтво, і кожний в архітектурі, як в скульптурі, живе тільки більш-менш вдалими копіями з віддалених часів.

Мистецтво – тільки нижчий рід промисловості, коли воно перестає бути виразом потреб, ідей і почуттів певної епохи. Я дивуюся тепер щирим творам наших середньовічних художників, які малювали святих, рай і пекло – предмети, дуже вагомні тоді, які становили головний центр існування; але коли художники, у яких вже немає справжніх вірувань, покривають наші стіни тими ж сюжетами, силкуючись повернутися до техніки іншого століття, то вони роблять тільки жалюгідні наслідування, абсолютно не цікаві для теперішнього часу і які буде зневажати майбутнє. Милі наївності дитини викликають огиду, коли їх починає наслідувати старий.

Те, що зараз сказане нами про живопис, застосовне і до нашої архітектури, яка задовольняється сьогодні наслідуванням форми, відповідним потребам і віруванням, яких у нас вже немає. Єдина щира архітектура – в наші дні, тому що вона тільки одна відповідає потребам й ідеям нашої цивілізації, – це архітектура п'ятиповерхового будинку, залізничного моста і вокзалу. Це утилітарне мистецтво також характерне для відомої епохи, такими були колись готична церква і феодальний замок; а для майбутньої археології великі сучасні готелі і готичні собори представлятимуть однаковий інтерес, тому що вони будуть послідовними сторінками тих кам'яних книг, які залишає після себе кожне століття, і разом з тим вона відкине з презирством, як непридатні документи, жалюгідні підробки, складові всього сучасного мистецтва.

Помилка наших художників полягає в тому, що вони бажають оживити формули, які відповідають естетичним потребам і почуттям, яких у нас вже немає. Наше жалюгідне класичне виховання набило їхні голови віджилими поняттями і вселяє їм естетичний ідеал, абсолютно не цікавий в наші дні. Все змінюється з плином віків – люди, їх потреби і вірування. В ім'я яких принципів наважуються стверджувати, що одна тільки естетика не підкоряється закону розвитку, який управляє всесвітом? Кожна естетика являє собою ідеал прекрасного певної епохи і певної раси, і через те, що епохи і раси бувають різні, й ідеал прекрасного має постійно змінюватися. З філософської точки зору всі ідеали рівноцінні, тому що вони становлять лише тимчасові символи. Коли вплив греків і римлян, який протягом стількох століть фальсифікує європейський розум, нарешті зникне з нашого виховання, і коли ми навчимося самотійно дивитися навколо себе, то для нас стане ясно, що у світі є пам'ятки, які мають щонайменше однакову естетичну цінність з цінністю Парфенона і являють для сучасних народів набагато вищий інтерес.

З усього вищезазначеного можна зробити висновок, що якщо мистецтво, як і всі елементи цивілізації, становить зовнішній прояв душі народу, який їх створив, то це ще не означає, що воно становить для всіх народів влучний вислів їх думки.

Це роз'яснення було необхідним. Бо важливістю, яку має той чи інший елемент цивілізації у відомого народу, вимірюється перетворююча сила, прикладена цим народом до того ж елементу, коли він його запозичує у чужоземної раси. Якщо, наприклад, індивідуальність його головним чином проявляється в мистецтві, то він не в змозі буде відтворити ввезені зразки, не наклепавши на них свого глибокого відбитку. Навпаки, він дуже мало змінить елементи, які не можуть служити тлумачами його генія. Коли римляни запозичили архітектуру у греків, вони не робили в ній ніяких докорінних змін, тому що найбільше вклали свою душу аж ніяк не в свої пам'ятки.

І однак навіть у такого народу, зовсім позбавленого оригінальної архітектури, змушеного шукати собі зразки і художників за кордоном, мистецтво повинне за кілька століть підкоритися впливу середовища і стати, майже всупереч собі, виразом раси, яка його запозичує. Храми, палаци, тріумфальні арки, барельєфи античного Риму – роботи греків або грецьких учнів; і проте характер цих пам'яток, їх призначення, їх орнаменти, навіть їх розміри не пробуджують більше в нас поетичних і ніжних спогадів про афінський геній, а більше – ідею сили, панування, військової пристрасті, яка підносила велику душу Риму.

Таким чином, навіть в тій сфері, де раса виявляє найменше оригінальності, вона не може зробити кроку, щоб не залишити якогось сліду, який належить тільки їй і розкриває нам щось з її душевного складу та з її затаєних думок.

Дійсно, справжній художник, чи то архітектор, літератор або поет, має магічну здатність передавати в чудових узагальненнях душу відомої епохи і відомої раси. Дуже вразливі, майже несвідомі, мислячі переважно образами, дуже мало резонерствуючи, художники є найточнішим дзеркалом того суспільства, де вони живуть; їхні твори – найточніші документи, на які можна вказати, щоб відтворити справжній образ якоїсь цивілізації. Вони занадто несвідомі, щоб не бути щирими, і занадто сприйнятливі до вражень навколишнього середовища, щоб не

передавати вірно його ідей, почуттів, потреб і прагнень. Свободи у них немає ніякої, і це становить їх силу. Вони замкнені в тісному колі традицій, ідей, вірувань, сукупність яких утворює душу раси й епохи, спадщини почуттів, думок і навіювань, вплив яких на них – всемогутній, адже він управляє темною сферою несвідомого, в якій створюються їхні твори.

Якби, не маючи цих творів, ми знали про минулі століття тільки те, що оповідають нам безглузді розповіді і тенденційні твори стародавніх істориків, то справжнє минуле кожного народу було б для нас майже настільки ж прихованим, як минуле тієї затопленої морем, таємничої Атлантиди, про яку говорить Платон.

Властивість художнього твору в тому, щоб щиро висловлювати потреби та ідеї, які породили його на цей світ; але якщо художній твір – вірна мова, то цю мову часто важко витлумачити.

Між твором і несвідомою думкою, яка створила його, існує інтимний зв'язок; але як знайти нитку, що дозволяє нам підніматися від одного до іншої? Ця думка, що формувалася день у день з незліченних впливів середовища, вірувань, потреб, накопичена спадковістю, часто незрозуміла для людей іншої раси та іншої епохи; однак вона менш незрозуміла, коли передається нам за допомогою каменю, ніж коли доходить до нас за допомогою слів; бо слова – еластичні форми, які покривають однаковими шатами зовсім несхожі ідеї. З усіх різних мов, які розповідають про минуле, твори мистецтва, особливо твори архітектури, – ще найбільш зрозумілі. Більш щирі, ніж книги, менш штучні, ніж релігія і мова, вони передають одночасно почуття і потреби. Архітектор – будівельник житла людини й обителі богів; але ж завжди в огорожі храму або біля домашнього вогнища утворювалися перші причини подій, що становлять історію.

З вищезазначеного ми можемо зробити висновок, що якщо різні елементи, з яких утворюється цивілізація, є точним виразом душі народу, який їх створив, то деякі з них відтворюють душу цього народу набагато краще, ніж інші. Але оскільки природа цих елементів урізноманітнюється від одного народу до іншого, від однієї епохи до іншої, то очевидним стає те, що неможливо знайти серед них хоча б один, який можна було б використовувати як загальне мірило для різних цивілізацій.

Очевидно також і те, що не можна встановити між цими елементами ієрархічного розподілу, адже цей розподіл змінюється від століття до століття у міру того, як соціальна користь самих розглянутих елементів змінюється з епохами.

Якщо судити про важливість різних елементів цивілізації з чисто утилітарної точки зору, то довелося б сказати, що найважливіші елементи – ті, що дають можливість одному народу поневолити інші, тобто військові установи. Але тоді довелося б поставити греків (художників, філософів і вчених) нижче великовагових римських когорт; мудрих і вчених єгиптян – нижче напівварварських персів; індусів – теж нижче напівварварських моголів.

Цими тонкими відмінностями історія не займається.

Єдина перевага, перед якою вона завжди схиляється, – це військова; але остання дуже рідко супроводжується відповідною перевагою в інших елементах цивілізації або принаймні не дає йому довго існувати поруч з собою. На жаль, військова перевага у якогось народу не може ослабнути без того, щоб він не був засуджений на швидке зникнення. Завжди бувало так, що коли вищі народи досягали апогею цивілізації, вони повинні були поступатися варварам, які значно нижче за них знаходилися за розумом, але мали певні якості характеру і войовничості, що занадто витонченими цивілізаціями завжди знищувалися.

Отже, потрібно прийти до того сумного висновку, що ті елементи цивілізації, які з філософської точки зору є дуже низькими, з суспільної точки зору є найважливішими. Якщо закони майбутнього повинні бути такими ж, як закони минулого, то можна сказати, що для народу найшкідливіше – якщо він досягає дуже високого ступеня розвитку і культури. Народи гинуть

у міру того, як псуються якості їхнього характеру, що становлять основу їх душі, і ці якості псуються в міру того, як зростають їхні цивілізація і розвиток.

Розділ III

Як перетворюються установи, релігії і мови

Вищі раси не можуть так само, як і нижчі, різко змінити елементи своєї цивілізації. – Протиріччя, що виникають через народи, які змінили свою релігію, свою мову і своє мистецтво. – У чому видно ці зміни. – Глибокі зміни, яким піддалися буддизм, браманізм, ісламізм і християнство в залежності від раси, які їх прийняли. – Зміни, яким піддаються установи і мови в залежності від раси, яка їх приймає. – Слова, що розглядаються як відповідники в різних мовах, несуть абсолютно несхожі ідеї і способи мислення. – Неможливість внаслідок цього перекладу деяких мов. – Чому в історичних творах цивілізація якогось народу іноді зазнає глибоких змін. – Межі взаємного впливу різних цивілізацій.

В одній зі своїх праць я показав, що вищі раси не в змозі нав'язати свою цивілізацію нижчим. Перебираючи один за іншим найсильніші засоби впливу, які мають у своєму розпорядженні європейці – виховання, установи та вірування, – я довів абсолютну недостатність цих засобів впливу для того, щоб змінити соціальний стан нижчих народів. Я намагався також встановити, що оскільки елементи якоїсь цивілізації відповідають відомому, цілком визначеному душевному складу, створеному довгим впливом спадковості, то було б неможливо змінити їх, не змінивши водночас душевний склад, з якого вони виникають. Одні тільки століття, а не завойовники, можуть виконати таку роботу. Я показав також, що тільки через цілу низку послідовних етапів, аналогічних тим, через які проходили варвари, руйнівники греко-римської цивілізації, народ може підніматися по сходах цивілізації. Якщо за допомогою виховання намагаються позбавити його від таких етапів, то цим руйнують тільки його моральність і розумові здібності і, нарешті, зводять його до набагато нижчого рівня, ніж той, якого він досяг сам.

Аргументація, застосовна до нижчих рас, цілком застосовна і до вищих. Якщо принципи, викладені в цій праці, вірні, то ми повинні стверджувати, що і вищі раси не можуть різко змінити своєї цивілізації. Їм теж потрібні час і послідовні етапи. Якщо іноді здається, що який-небудь вищий народ прийняв вірування, установи, мову і мистецтво, абсолютно відмінні від тих, які були у його предків, то, в дійсності, це можливо тільки після того, як він їх повільно і глибоко змінив з тим, щоб привести у відповідність зі своїм душевним складом.

Очевидно, що історія суперечить на кожній сторінці щойно висловленому положенню. Там можна дуже часто бачити, що народи змінюють елементи своєї цивілізації, приймають нові релігії, нові мови, нові інституції. Одні залишають свої багатовікові вірування, щоб перейти в християнство, буддизм чи іслам; інші перетворюють свою мову; треті, нарешті, докорінно змінюють свої інституції і мистецтво. Навіть здається, що досить якогось завойовника або апостола, або навіть простого капризу, щоб дуже легко провадити подібні зміни.

Але, розповідаючи нам про ці різкі перевороти, історія виконує тільки свою звичайну справу: створювати і поширювати впродовж багатьох років омани.

Коли вивчаєш ближче всі ці уявні зміни, то швидко помічаєш, що легко змінюються лише назви речей, тим часом як сутність, що ховається за цими словами, продовжує жити і змінюється тільки вкрай повільно.

Щоб переконатися в цьому і разом з тим показати, як за схожими назвами відбувається повільний розвиток речей, довелося б вивчити елементи кожної цивілізації у різних народів, тобто написати зовсім нову їхню історію. До цієї важкої роботи я вже приступав у багатьох томах і не маю наміру її тут відновлювати. Залишаючи осторонь численні елементи, з яких утворюється цивілізація, я виберу тільки один з них – мистецтво.

Однак перш ніж приступити (в особливому розділі) до вивчення еволюції, яку здійснює мистецтво при переході від одного народу до іншого, я скажу кілька слів про зміни, які долають інші елементи цивілізації, з тим, щоб показати, що закони, застосовні до одного з цих елементів, застосовні також до всіх інших і що якщо мистецтво народів знаходиться в зв'язку з відомим душевним складом, то і мова, установи, вірування і т. д. знаходяться в такій самій взаємній залежності і, відповідно, не можуть круто змінюватися і переходити від одного народу до іншого.

Ця теорія може здаватися парадоксальною, оскільки вона стосується релігійних вірувань, проте в історії саме цих вірувань можна знайти кращі приклади, щоб довести, що народу так само неможливо круто змінити елементи своєї цивілізації, як індивіду змінити своє зростання або колір своїх очей.

Без сумніву, кожному відомо, що всі великі релігії, браманізм, буддизм, християнство, іслам, викликали масові прийняття серед цілих рас, які формально відразу їх прийняли; але коли заглиблюєшся трохи у вивчення цих обернень, то відразу можна помітити, що якщо і змінили що-небудь народи, то тільки назву своєї старої релігії, а не саму релігію; що, в дійсності, прийняті вірування зазнали змін, необхідних для того, щоб долучитися до старих вірувань, яким вони прийшли на зміну і по відношенню до яких були тільки простим продовженням.

Зміни, яких зазнають вірування при переході від одного народу до іншого, часто бувають настільки значні, що шойно прийнята релігія не має ніякої видимої спорідненості з тією, назву якої вона зберігає.

Кращим прикладом є буддизм, який після того, як був перенесений в Китай, до того змінився, що вчені спочатку прийняли його за самостійну релігію і знадобилося дуже багато часу, щоб дізнатися, що ця релігія – просто видозмінений расою, яка його прийняла, буддизм. Китайський буддизм – зовсім не буддизм Індії, сильно відрізняється від буддизму Непалу, а останній, в свою чергу, віддаляється від буддизму Цейлону. В Індії буддизм був тільки схизмою браманізму, який йому передував (від якого він, по суті, дуже мало відрізняється), так само як в Китаї – схизмою колишніх вірувань, до яких він тісно примикає.

Те, що строго доведене для буддизму, є не менш вірним для браманізму. Оскільки раси в Індії надзвичайно різні, то легко було припустити, що під однаковими назвами у них повинні бути бути надзвичайно різні релігійні вірування. Безсумнівно, все браманістські племена вважають Вішну і Шиву своїми головними божествами, а Веди – своїми священними книгами; але ці головні божества залишили в релігії тільки свої імена, священні ж книги – тільки свій текст. Разом з ними утворилися незліченні культу, в яких можна знаходити, в залежності від раси, найрізноманітніші вірування: монотеїзм, політеїзм, фетишизм, пантеїзм, культ предків, демонів, тварин тощо. Якщо судити про культу Індії тільки по тому, що говорять Веди, то неможливо було б скласти навіть найменше уявлення про богів і вірування, які панують на величезному півострові. Назва священних книг відзначається у всіх брамінів, але від релігії, якої ці книги вчать, взагалі нічого не залишається.

Навіть сам іслам, незважаючи на простоту його монотеїзму, не уникнув цього закону: існує величезна відстань між ісламом Персії, Аравії та Індії. Індія, по суті, політеїстична, знайшла засоби зробити політеїстичною найбільш монотеїстичну з релігій. Для 50 мільйонів мусульман-індусів Магомет і святі ісламу є тільки новими божествами, доданими до тисяч інших.

Іслам навіть не встиг встановити тієї рівності всіх людей, яка в інших місцях була однією з причин його успіху: мусульмани Індії застосовують, подібно до інших індусів, систему каст. На Декані, серед дравідійських народностей, іслам став до того невпізнаним, що його неможливо більше відрізнити від браманізму; вони між собою зовсім не різнилися б, якби не ім'я Магомета і не мечеть, де поклоняються обоженному пророку.

Зовсім не потрібно йти в Індію, щоб бачити глибокі зміни, яким піддавався іслам, переходячи від однієї раси до іншої. Досить подивитися на Алжир. В ньому є дві абсолютно різні раси: арабів і берберів, однаково мусульман. Але від ісламу перших до ісламізму останніх дуже далеко; полігамія Корану перетворилася в моногамію у берберів, релігія яких є тільки з'єднання ісламу зі старим язичництвом, що царював між ними протягом багатьох віків, коли ще панував Карфаген.

І релігії Європи не вислизнули від загального закону – видозмінюватися відповідно до рас, які їх приймають. Як і в Індії, буква догматів, встановлених текстами, залишилася незмінною; але це тільки прості формули, сенс яких кожен тлумачить по-своєму. Під загальною назвою християн ми знаходимо в Європі справжніх язичників, наприклад, нижньобретонця, який молиться ідолам; фетишистів, наприклад, іспанця, який обожнює амулети; політеїста, наприклад, італійця, який вшановує як божества Мадонн з кожного селища. Продовжуючи дослідження, можна було б легко показати, що великий релігійний розкол реформації був необхідним наслідком тлумачення однієї і тієї ж релігійної книги різними расами: північні раси самі бажають досліджувати свою віру і регулювати своє життя; південні ж народи залишилися далеко позаду з точки зору незалежності та філософського розвитку. Жоден приклад не може бути більш переконливим.

Однак розвиток цих фактів може заманити нас дуже далеко. Нам доведеться ще менше місця виділити для двох інших основних елементів цивілізації, інституцій та мови, тому що потрібно було б вдатися до технічних подробиць, які занадто виходили б за межі цієї праці. Те, що є вірним для вірувань, однаково є вірним і для установ; ці останні не можуть передаватися від одного народу до іншого, не піддаючись змінам. Щоб не втомлювати читача масою прикладів, я прошу його просто звернути увагу на те, до якої міри в новітні часи змінюються у різних рас одні і ті ж установи, нав'язані силою або переконанням, незважаючи на те, що вони зберігають однакові назви. Я це показав в попередньому розділі на прикладі різних країн Америки.

Установи, в дійсності, – лише наслідок потреб, на які воля одного покоління не може вплинути жодним чином. Для кожної раси і для кожного етапу розвитку цієї раси є умови існування, почуття, думки, погляди, спадкові впливи, які передбачають окремі установи і виключають інші. Урядові ярлики дуже мало значать. Ніколи не було дано якомусь народу вибирати установи, які здавалися йому кращими. Якщо дуже рідкісний випадок дозволяє йому їх вибирати, то він не вміє їх зберігати. Численні революції, безперервні зміни конституцій, до яких французи вдаються вже протягом століття, складають досвід, який мав би вже давно виробити у державних людей певний погляд на це. Я, втім, думаю, що тільки в голові темних мас та у вузькому мисленні деяких фанатиків здатна ще триматися та ідея, що важливі суспільні зміни можуть відбуватися шляхом декретів. Єдина корисна роль установ полягає в тому, щоб дати законну санкцію змінам, які вже прийняті звичаями і громадською думкою.

Вони слідуєть за цими змінами, але не передують їм. Чи не за допомогою установ змінюється характер і думка людей. Чи не ними можна зробити народ релігійним або скептиком, навчити його керувати самим собою замість того, щоб постійно вимагати від держави приборкувати його заходами.

Я не буду довго зупинятися на мовах, тільки нагадаю, що навіть тоді, коли мова вже утвердилася завдяки писемності, вона необхідно змінюється, переходячи від одного народу до іншого, і саме це робить настільки безглуздою ідею про всесвітню мову. Менш ніж за два століття після завоювання галли, незважаючи на свою неймовірно чисельну перевагу, прийняли латинську мову; але цю мову народ скоро переробив відповідно до своїх потреб і особливої логіки свого розуму. З цих видозмін вийшла, зрештою, сучасна французька мова.

Різні раси не можуть довгий час говорити однією і тією самою мовою. Випадковості завоювань, комерційних інтересів можуть, без сумніву, змусити який-небудь народ прийняти чужу мову замість своєї рідної, але протягом небагатьох поколінь запозичена мова зовсім пере-

творюється. Перетворення буде глибшим за расу, у якої мова була запозичена, більше відрізняється від тієї, яка його запозичила.

Завжди можна зустріти несхожі мови в країнах, де існують різні раси. Індія тому яскравий приклад. Великий півострів населений дуже багатьма і дуже різними расами; вчені налічують там 240 мов, деякі з них відрізняються одна від одної набагато більше, ніж грецька від французької.

Двісті сорок мов, не кажучи вже про майже триста діалектів! Між цими мовами найпоширеніша – ще зовсім нова, оскільки існує не довше трьох століть; це індостанська, що утворилася із поєднання перської й арабської, на яких говорили завойовники-мусульмани, з індуською, однією з найбільш поширених в завойованих країнах мов. Переможці і переможені незабаром забули свою первісну мову, щоб говорити новою мовою, пристосованою до потреб нової раси, що утворилася шляхом схрещування різних народів, які спільно живуть.

Я не можу довше зупинятися на цьому питанні і змушений обмежитися зазначенням основних ідей. Якби я міг вдаватися в необхідні подробиці, то пішов би далі і показав би, що коли народи різні, то слова, які нам видаються однаковими за значенням, насправді являють собою на стільки далекі один від одного способи мислення і відчуття, що цілком правильний переклад з однієї мови на іншу неможливий. Це легко зрозуміти, бачачи, як протягом кількох століть в одній і тій же країні, у однієї і тієї ж раси одному і тому ж слову відповідають абсолютно несхожі поняття.

Старовинні слова являють собою поняття людей минулого. Слова, які були спочатку знаками дійсних речей, незабаром втратили своє значення внаслідок змін в ідеях, характерах і звичаях. Продовжують міркувати за допомогою цих звичних знаків, змінити які було б занадто важко, але немає вже ніякої відповідності між тим, що вони являли собою в даний момент, і тим, що позначають сьогодні. Коли мова йдеться про дуже віддалені від нас народи, які належать до цивілізацій не схожих з нашими, то переклади можуть дати тільки слова, абсолютно позбавлені свого справжнього первісного змісту, тобто сприяють появі в нашому розумі ідей, які не мають жодних зв'язків з тими, появі яких вони колись сприяли. Це явище надзвичайне особливо для древніх мов Індії. У цього народу (індусів) з ідеями, що хитаються, і логікою, яка не має нічого спільного з нашою, слова ніколи не мали того точного і певного значення, яке їм врешті-решт дали в Європі століття і склад нашого розуму.

Є книги, наприклад Веди, переклад яких неможливий. Проникати в думки індивідуумів, з якими ми живемо, але від яких нас відділяють деякі відмінності у віці, у статевій приналежності, у вихованні, вже дуже важко; проникати ж в думки рас, над якими тяжіє пил століть, – робота, яку ніколи не вдасться виконати жодному вченому. Все доступне нам знання служить тільки для того, щоб показати повну марність подібних спроб.

Якими б не були короткими і мало розвиненими попередні приклади, вони цілком достатні для того, щоб показати, яким глибоким змінам піддаються елементи цивілізації у народів, які їх запозичують. Запозичення часто здається значним, тому що назва його буває іноді дуже рельєфною; але його засвоєння, насправді, завжди є дуже незначним. Упродовж віків, завдяки повільній роботі поколінь і внаслідок поступового додавання, запозичений елемент сильно відрізняється від свого первісного прототипу. З цими поступовими змінами історія, яка цікавиться, головним чином, зовнішністю, зовсім не враховується, і коли вона нам говорить, наприклад, що який-небудь народ прийняв нову релігію, то ми відразу уявляємо собі не ті вірування, які в дійсності були ним прийняті, а саме ту релігію, яка нам відома сьогодні. Потрібно глибоко вивчити ці повільні пристосування, щоб добре зрозуміти їх генезис і вловити відмінності, що відокремлюють слова від сутностей.

Отже, історія цивілізацій складається з повільних пристосувань, з незначних поступових змін. Якщо вони нам здаються раптовими і значними, то тому, що ми, як в геології, пропускаємо проміжні фази і розглядаємо тільки крайні.

Насправді, яким би не був розвиненим і обдарованим який-небудь народ, його здатність засвоювати той чи інший новий елемент цивілізації завжди дуже обмежена. Мозкові клітини не можуть засвоїти собі в день те, на створення чого потрібні були століття і що було пристосоване до почуттів і потреб абсолютно різних організмів. Одні тільки повільні спадкові надбання допускають можливість подібних асиміляцій.

Коли ми перейдемо до вивчення еволюції мистецтва у найбільш розвиненого з народів давнини, у греків, то побачимо, що йому потрібно було багато століть для того, щоб вийти з грубих наслідувань Ассирії і єгипетських зразків і послідовними етапами дійти до шедеврів, яким ще понині дивується людство.

І проте всі народи, які слідували один за одним в історії, виключаючи деякі первісні народи, такі як єгиптяни і халдеї, які тільки те й робили, що засвоювали елементи цивілізації, які складають спадщину минулого, змінюючи їх відповідно своїм душевним складом. Розвиток цивілізацій відбувалося б незрівнянно повільніше, і історія різних народів була б тільки вічним повторенням, якби вони не могли скористатися матеріалами, виробленими до них. Цивілізації, створені 7 або 8 тисяч років тому жителями Єгипту і халдеями, утворили джерело матеріалів, куди по черзі приходили черпати всі нації. Грецьке мистецтво народилося з мистецтва, створеного на берегах Тигра і Нілу. З грецького стилю вийшов римський, який, в свою чергу, змішаний зі східними впливами, дав начало послідовно візантійському, романському і готичному стилям, що урізноманітнюються в залежності від генія і віку народів, у яких вони виникли, але мають спільне походження.

Те, що ми зараз сказали про мистецтво, застосовно до всіх елементів цивілізації, установ, мов і вірувань. Європейські мови походять від однієї прамови, якою колись говорили жителі центрального плоскогір'я Азії. Наше право – дітище римського права, яке в свою чергу народилося від попередніх правових систем. Наші науки не були б тим, чим вони є тепер, без повільної роботи століть.

Великі засновники сучасної астрономії – Коперник, Кеплер, Ньютон – знаходяться у зв'язку з Птолемеєм, твори якого служили навчальними посібниками аж до XV століття; Птолемеєм доєднується через Олександрійську школу до єгиптян і халдеїв. Ми бачимо, таким чином, незважаючи на страшні прогалини, якими сповнена історія цивілізації, повільну еволюцію наших знань, що змушує нас сходити через століття і імперії до зорі цих древніх цивілізацій, причому ці останні сучасна наука намагається нині пов'язати з тими первісними часами, коли людство не мало ще історії. Але якщо джерело спільне, то зміни – прогресивні або регресивні, – яким піддалися запозичені елементи у кожного народу співвідносно душевному складу, дуже різні. Історія цих змін і становить історію цивілізацій.

Ми щойно продемонстрували, що основні елементи, з яких утворюється цивілізація, індивідуальні для кожного народу, що вони становлять не тільки результат, але навіть вираз структури його душі, а отже не можуть переходити від однієї раси до іншої, не наражаючись на дуже глибокі зміни. Ми також побачили, що величину цих змін маскують, з одного боку, лінгвістичні потреби, які змушують нас позначати однаковими словами абсолютно різні речі, а з іншого – неминучі недоліки історичних творів, які звертають нашу увагу тільки на крайні форми цивілізації і не показують нам проміжних форм, що їх з'єднують. Переходячи в наступному розділі до загальних законів еволюції мистецтв, ми зуміємо показати ще більш ясно послідовність змін, які відбуваються в основних елементах якої-небудь цивілізації із переходом їх від одного народу до іншого.

Розділ IV

Як перетворюються мистецтва

Застосування вищевикладених принципів до вивчення еволюції мистецтв у східних народів. – Єгипет. – Релігійні ідеї, з яких походить його мистецтво. – Чим стало його мистецтво після перенесення його до різних рас: ефіопів, греків і персів. – Первісний низький рівень грецького мистецтва. – Повільність його розвитку. – Прийняття та розвиток в Персії грецького, єгипетського й ассирійського мистецтв. – Перетворення, які відбуваються з мистецтвом, залежать від раси та антропіки не від релігійних вірувань. – Приклади змін, яким піддалося арабське мистецтво в залежності від рас, які прийняли іслам. – Застосування наших принципів до зміни походження і розвитку індуського мистецтва. – Індія і Греція черпали з одного джерела, але через відмінність рас вони прийшли до мистецтв, які не мають ніякої спорідненості. – Величезні зміни, яким піддалася архітектура в Індії залежно від рас, які населяли її, і незважаючи на схожість вірувань.

Досліджуючи відносини, які пов'язують душевний склад певного народу з його установами, віруваннями і мовою, я мав обмежитися з цього приводу короткими вказівками. Щоб висвітлити різнобічно подібні питання, потрібно було б написати томи.

Що стосується мистецтва, то тут ясно і точно викладати незрівнянно легше. Установи, вірування – речі сумнівної визначеності і дуже важко піддаються поясненню. Потрібно вивчати смисли, які змінюються з кожною епохою і ховаються за мертвими текстами, присвятити себе цілком аргументації і критиці, щоб врешті-решт прийти до спірних висновків. Навпаки, художні твори, особливо пам'ятки, досить визначені і легко піддаються тлумаченню. Кам'яні книги – найясніші з книг, вони єдині ніколи не брешуть, і на цій підставі я їм відводжу головне місце в своїх працях з історії цивілізацій Сходу. Я завжди мав велику недовіру до літературних документів. Вони часто вводять в оману і рідко навчають. Пам'ятка ніколи не обманює і завжди навчає. Вона найкраще зберігає думки зниклих народів. Варто шкодувати про розумову сліпоту фахівців, які бажають знаходити на них тільки написи.

Отже, ми коротко досліджуємо, яким чином мистецтво є виразом душевного складу якого-небудь народу і як воно перетворюється, здійснюючи перехід від однієї цивілізації до іншої.

У цьому дослідженні я займаюся тільки східним мистецтвом. Генезис і перетворення європейського мистецтва підпорядковувалися однаковим законам; але щоб показати його еволюцію у різних народів, потрібно було б вдаватися у подробиці, яких не допускають надзвичайно тісні межі цього дослідження.

Розглянемо спочатку мистецтво Єгипту і з'ясуємо, як воно змінювалось, здійснюючи послідовний перехід до трьох різних рас: неграм Ефіопії, грекам і персам.

З усіх цивілізацій, що коли-небудь процвітали на земній кулі, цивілізація Єгипту найбільш повно відзначилася в своєму мистецтві. Вона проявилася в ньому з такою силою і ясністю, що художні типи, які народилися на берегах Нілу, могли годиться лише для одного Єгипту і запозичуватися іншими народами тільки після їх значних змін.

Єгипетське мистецтво, особливо архітектура, є виразом особливого ідеалу, який протягом 50 століть постійно цікавив весь народ. Єгипет мріяв створити людині нетлінне житло через його ефемерне існування. Ця раса, всупереч стільком іншим, зневажала життя і плекала думку про смерть.

Найбільше її займала нерухома мумія, яка своїми покритими емаллю очима в своїй золотій масці вічно споглядає в глибині свого темного житла таємничі ієрогліфи. Не боячись ніякої профанації в своєму гробовому будинку, величезному, як палац, серед розписаних і покритих статуями стін нескінченних коридорів, ці мумії знаходили тут все, що приваблювало людину протягом її короткого земного існування. Для них копалися підземелля, споруджувалися обеліски, пілони, піраміди, для них же обтісували задумливі колоси, що сидять з виразом спокою і величі на своїх кам'яних тронах.

Все міцно і масивно в цій архітектурі, тому що вона прагнула бути вічною.

Якби з усіх народів давнини нам були відомі тільки одні єгиптяни, то з усього того ми могли б стверджувати, що мистецтво – найбільш точний вираз расової душі, що створила його.

Дуже різні один від одного народи – ефіопи (нижча раса), греки і перси (вищі раси) – запозичили своє мистецтво або у одного Єгипту, або частково у Єгипту, частково – у Ассирії. Розглянемо, на що воно перетворилося в їхніх руках.

Дослідимо спочатку найнижчий з щойно названих нами народів – ефіопів. Відомо, що в дуже ранню епоху єгипетської історії (XXIV династія) народи Судану, скориставшись анархією і занепадом Єгипту, заволоділи деякими з його провінцій і заснували царство, столицею якого послідовно були Напата і Мерое і зберігало свою незалежність протягом багатьох століть. Засліплені цивілізацією переможених, вони намагалися наслідувати їх пам'ятки та мистецтво, але ці наслідування, зразки яких ми маємо, переважно – грубі оступачені статуї. Ці негри були варварами; слабкий розвиток їх мозку прирік їх на застій; і дійсно, незважаючи на цивілізуючий вплив єгиптян, який тривав протягом багатьох століть, вони ніколи не вийшли з варварства. Немає прикладу ні в древній, ні в сучасній історії, щоб яке-небудь негритянське плем'я піднялося до певного рівня цивілізації; всякий раз, коли через одну з тих випадковостей, які в давнину виникли в Ефіопії, а в наші дні – в Гаїті, висока цивілізація опинялася в руках негритянської раси, після чого швидко набувала дуже плачевних форм.

Інша раса, тоді теж варварська, але біла, грецька раса запозичила у Єгипту та Ассирії перші зразки свого мистецтва, і вона також спочатку обмежувалася потворним наслідуванням. Твори мистецтва цих двох великих цивілізацій були надані їй фінікійцями, тодішніми володарями морських шляхів, які з'єднують береги Середземного моря, і народи Малої Азії, господарями сухопутних шляхів, що вели до Ніневії і Вавилону.

Кожному добре відомо, наскільки зрештою греки піднялися вище своїх зразків. Але відкриття сучасної археології також довели, наскільки грубими були їхні перші оступачені статуї і що їм потрібні були століття, щоб дійти до шедеврів, які завоювали собі безсмертя. На цю важку працю – створити оригінальне мистецтво, яке залишило далеко позаду іноземне, – греки витратили близько 700 років; однак успіхи, зроблені ними в останнє століття, мали більш значні успіхи у порівнянні з усіма попередніми століттями. Найбільше часу потребує якийсь народ для проходження не вищих етапів цивілізації, а нижчих. В найдавніших творах грецького мистецтва, творах скарбниці в Мікенах, що відносяться до XII століття до Р. Х., знаходять абсолютно варварські експерименти, грубі копії зі східних зразків; шість століть тому мистецтво залишається також ще східним; Аполлон Тенейський та Аполлон Орхоменський надзвичайно схожі на єгипетські статуї; та згодом успіхи стають дуже швидкими, і через століття ми вже знаходимо Фідія і чудові статуї Парфенона, тобто мистецтво, яке звільнилося від свого східного походження і знаходиться значно вище зразків, якими воно надихалося протягом такого тривалого часу.

Те ж саме відбулося з архітектурою, хоча етапи її розвитку важче встановити. Ми не знаємо, якими могли бути палаци гомерівських поем близько IX століття до Р. Х.; але мідні стіни, різнокольорові дахи, золоті і срібні тварини, що охороняють ворота, змушують мимоволі згадати про ассирійські палаци, облицьовані бронзовими дошками та емальованою цеглою і виліпленими биками-охоронцями. У всякому разі, нам відомо, що тип найбільш древніх

доричних грецьких колон, які, мабуть, сягають VII століття, можна знайти в Єгипті, в Карнаці і в Бені-Хасані, що іонічна колона багато чого зі своїх елементів запозичила в Ассирії; але ми також знаємо, що з цих чужоземних елементів, які спочатку наклалися один на одного, а потім злилися і, нарешті, перетворилися, виникли нові колони, абсолютно відмінні від своїх первісних зразків.

З іншого боку стародавнього світу Персія демонструє нам приклад аналогічного запозичення і розвитку, який не встиг досягти свого апогею, тому що він був круто зупинений чужоземним завоюванням.

Персія не мала семи століть, як Греція, а лише два століття, щоб створити собі мистецтво. Єдиний народ, араби, встиг досі виробити оригінальне мистецтво в такий короткий час.

Історія перської цивілізації починається лише з Кіра і його наступників, які встигли за п'ять століть до Р. Х. заволодіти Вавилоном і Єгиптом, тобто двома великими центрами цивілізації, які освітлювали тоді своєю славою східний світ. Греків, які мали панувати в свою чергу, тоді ще не враховували. Перська імперія стала центром цивілізації, поки вона не була повалена Олександром, який перемістив в той же час центр світової цивілізації. Не маючи ніякого мистецтва, перси після завоювання Єгиптом і Вавилоном запозичили у них художників і зразки мистецтва.

Їх влада тривала лише два століття, тому вони не мали часу докорінно змінити успадковане ними мистецтво; але коли ці завойовники зі свого боку були скорені, вони почали вже його перетворювати. Руїни Персеполіса ще й тепер стоять і розповідають нам про генезис цих перетворень. Ми знаходимо там безсумнівне змішання або, скоріше, нашарування єгипетського та асирійського мистецтва, поєднаного з деякими грецькими елементами; але й нові елементи, а саме висока персеполітанська колона з двоголовими капітелями, вже з'являються там і дозволяють передбачити, що якби перси не були настільки обмеженими у часі свого панування, то ця вища раса створила б собі настільки ж оригінальне, а, може, і вище за грецьке мистецтво.

Доказом цьому можуть служити перські пам'ятки, знайдені десять століть тому. Після династії Ахеменідів, поваленої Олександром, слідувала династія Селевкідів, потім династія Арсакидів і, нарешті, династія Сасанідів, повалена в VII столітті арабами. Разом з ними Персія здобуває нову архітектуру, і коли вона знову починає будувати пам'ятки, то вони несуть на собі слід безсумнівної оригінальності, яка витікає з поєднання арабського мистецтва з древньою архітектурою Ахеменідів, зміненою поєднанням з еллінізованим мистецтвом Арсакидів (гігантські портали на всю висоту фасаду, емальовані цеглини, стрілчасті склепіння і т. д.). Саме це нове мистецтво і перенесли згодом моголи в Індію, попередньо перетворивши його по-своєму.

У попередніх прикладах ми знаходимо різні ступені перетворень, які може зробити один народ в мистецтві іншого, залежно від його раси і часу, який він має на це перетворення.

У нижчої раси (в ефіопів), в якій в своєму розпорядженні було століття, але вона мала дуже слабкий психологічний розвиток, ми бачили запозичене мистецтво, яке було приведене в нижчу форму. У греків, раси високої, яка мала в своєму розпорядженні століття, ми констатували повне перетворення древнього мистецтва в нове, значно вище. В іншій, менш розвиненій, ніж греки, раси, – у персів, яка мала небагато часу, ми знайшли велику здатність до пристосування і зачатки перетворення.

Але окрім прикладів, здебільшого віддалених, які ми щойно навели, є ще інші, набагато сучасніші. Вони показують величину тих змін, які доводиться зробити тій чи іншій расі в запозиченому нею мистецтві. Ці приклади тому є типовішими, що в даному випадку мова йде про народи, які сповідують одну й ту саму релігію, але мають різне походження.

Коли в VII столітті нашої ери араби заволоділи найбільшою частиною старого греко-римського світу і заснували гігантську імперію, що простягалася від Іспанії до Центральної Азії, захопивши всю північ Африки, вони опинилися віч-на-віч з певною візантійською архі-

текстурою. З самого початку вони її в цілому взяли як в Іспанії, так в Єгипті і в Сирії, для побудови своїх мечетей. Мечеть Омара в Єрусалимі, мечеть Амру в Каїрі та інші пам'ятки, ще дотепер збереглися і є для нас свідченням про таке запозичення. Але це тривало недовго, і ми бачимо, як пам'ятки видозмінювалися від країни до країни, від століття до століття. У своїй «Історії цивілізації арабів» я показав походження цих змін. Вони настільки значні, що між такою пам'яткою початку завоювання, як мечеть Амру в Каїрі (1742 г.), і мечеттю Каїт-Бей (1468 г.) кінця великої арабської епохи немає ані найменшої схожості. Своїми поясненнями і малюнками я показав, що в різних країнах, підпорядкованих закону ісламу – в Іспанії, в Африці, в Сирії, в Персії, в Індії, – пам'ятки мають настільки значні відмінності, що їх абсолютно неможливо об'єднати під спільною назвою, як це можна зробити, наприклад, із готичними пам'ятками, які, незважаючи на всі свої відмінності, виявляють певну схожість.

Ці докорінні відмінності в архітектурі мусульманських країн не можуть залежати від несхожості релігій, оскільки в даному випадку релігія є однією і тією ж; вони залежать від расових відмінностей, які впливають на розвиток мистецтва так само глибоко, як і на долі імперії.

Якщо це твердження вірне, то ми повинні знаходити в одній і тій самій країні, населеній різними расами, дуже несхожі пам'ятки, незважаючи на однаковість вірувань і єдність політичної влади. Саме це і спостерігається в Індії. В Індії найлегше знайти приклади, підходящі для підтвердження загальних принципів, викладених в цій праці, і тому я постійно повертаюся до неї. Великий півострів являє собою найбільш повчальну і філософську з історичних книг.

Сьогодні це насправді єдина країна, де можна за бажанням переміститися в часі і бачити ще живими цілі ряди послідовних етапів, які людство мало пройти, щоб досягти вищих щаблів цивілізації. В Індії можна зустріти всі форми розвитку: там мають своїх представників і кам'яний вік, і вік електрики. Ніде краще не побачити роль великих факторів, що керують походженням і розвитком цивілізацій.

Застосовуючи принципи, розвинені в цій праці, я намагався в іншій вирішити проблему, яка довго не піддавалася розв'язанню: походження індуського мистецтва. Оскільки цей твір мало відомий і становить цікавий додаток до моїх ідей щодо психології рас, то ми наведемо тут з нього найбільш значущі рядки.

З точки зору мистецтва Індія з'являється в історії дуже пізно. Найдавніші її пам'ятки, наприклад колони Ашоки, храми Карлі, Рарут, Санчі і т. д., сягають ледь не III століття до Р. Х. Коли вони були побудовані, то велика частина цивілізацій стародавнього світу, цивілізації Єгипту, Персії та Ассирії і навіть самої Греції, завершили свій розвиток і занурювалися в морок занепаду. Єдина цивілізація, римська, замістила всі інші. Світ знав тільки одного володаря.

Індія, яка так пізно виступила з мороку історії, саме тому могла запозичувати багато у попередніх цивілізацій; але глибока ізолюваність, в якій, як ще донедавна вважали, вона завжди жила, і дивовижна оригінальність її пам'яток без всякої видимої спорідненості з усіма тими, які їм передували, змушували довгий час відкидати будь-яку гіпотезу про чужоземні запозичення.

З боку незаперечної оригінальності перші пам'ятки Індії виявили таку майстерність виконання, вище якої вони вже ніколи не піднімалися. Творам такої досконалості передували довгі пошуки навпацки; але, незважаючи на найбільш копіткі дослідження, жодна з її статуй, жоден з пам'ятників не відкрив сліду цих блукань.

Нещодавне відкриття в деяких ізолюваних країнах північно-західної частини півострова уламків статуй і пам'ятників, показуючи безсумнівний грецький вплив, нарешті переконав індіаністів, що Індія запозичила своє мистецтво у Греції.

Доповнення вищевикладених принципів і більш глибоке дослідження більшості пам'яток, існуючих ще в Індії, привели мене до зовсім іншого рішення. Індія, на мою думку, незважаючи на своє випадкове зіткнення з грецькою цивілізацією, не запозичила у неї жодного зі своїх мистецтв і не могла запозичити. Дві раси, що зіткнулися, були занадто різними, думки їх

занадто несхожими, художній їх геній надто характерним, щоб вони могли взаємно впливати одна на одну.

Вивчення древніх пам'яток, розсіяних по Індії, прямо демонструє нам, що між її і грецьким мистецтвом немає ніякого спорідненості. Тоді як наші європейські пам'ятки, сповнені елементами, запозиченими у грецького мистецтва, пам'ятки Індії не надають нам жодного. Саме поверхнєве вивчення показує, що ми маємо тут справу з абсолютно різними расами і що, можливо, ніколи не було більш несхожих геніїв, я скажу навіть, більш протилежних один одному, ніж грецький та індуський.

Це загальне поняття тільки ще більше з'ясовується, коли глибше входиш у вивчення пам'яток Індії та в інтимну психологію народів, які їх створили. Скоро помічаєш, що індуський геній занадто індивідуальний, щоб підкоритися чужоземному впливу, занадто незгодний з його власною думкою. Цей чужоземний вплив, без сумніву, може бути нав'язаний; але, скільки б він не тривав, залишиться зовсім поверхневим і неміцним. Здається, що між душевним складом різних рас Індії та інших народів існують настільки ж високі перепони, як страшні перешкоди, створені природою між великим островом та іншими країнами земної кулі. Індійський геній настільки оригінальний, що, який би предмет йому не довелося запозичувати, цей предмет відразу ж перетворюється і стає індуським. Навіть в архітектурі, де важко приховувати запозичення, індивідуальність цього своєрідного генія, здатність швидкого спотворення позначається дуже скоро. Можна, звичайно, змусити індуського архітектора скопіювати грецьку колону, але не можна йому перешкодити видозмінити її в колону, яку з першого погляду сприйматимуть за індуську. Навіть в наші дні, коли європейський вплив настільки сильний в Індії, такі видозміни спостерігаються щодня. Дайте індуському художнику скопіювати якийсь європейський зразок, він прийме від нього тільки загальну форму, але перебільшить одні частини, помножить, попередньо спотворивши, орнаментні деталі – і друга або третя копія абсолютно втрачить свій західний характер, щоб стати виключно індуською.

Головна особливість індуської архітектури, а також літератури – це вкрай перебільшене, нескінченне наповнення деталями, ускладненість як елемент, протилежний правильній і холодній простоті грецького мистецтва. Вивчаючи мистецтво Індії, можна краще зрозуміти, наскільки пластичні твори вказаної раси пов'язані з її душевним складом і складають найбільш ясну мову для тих, хто в змозі її витлумачити. Якби індуси, подібно до асирійців, зовсім зникли з історії, то барельєфи їхніх храмів, їхніх статуй і пам'яток було б достатньо, щоб відкрити нам їх минуле. Особливо вони говорили б нам, що методичний і ясний розум греків ніколи не міг жодним чином вплинути на безсоромну і неметодичну уяву індусів. Вони нам пояснили б також, чому грецький вплив в Індії міг бути тільки тимчасовим і обмеженим завжди тією сферою, де він на короткий час був нав'язаний.

Археологічне вивчення пам'яток дозволило нам підтвердити точними документами те, що загальне знання пам'яток Індії та індуського духу безпосередньо відкриває. Воно дозволило нам констатувати той цікавий факт, що індуські государі, перебуваючи у відносинах з Арсакидами – царями Персії, цивілізація якої несла сильний відбиток еллінізму, багато разів, і особливо в перші два століття нашої ери, хотіли запровадити в Індії грецьке мистецтво, але ніколи не встигали в цьому.

Це запозичене мистецтво, абсолютно офіційне і без будь-якого зв'язку з духом народу, до якого воно було занесене, зникало завжди разом з політичними впливами, через які воно з'явилося на світ. Втім, така насадження було занадто неприйнятним індуському генію, щоб мати навіть в період нав'язування, який-небудь вплив на національне мистецтво. Дійсно, в тодішніх і в пізніших пам'ятках, якими є численні підземні храми, не можна знайти сліду грецьких впливів. З іншого боку, вони самі по собі занадто характерні, щоб їх не можна було впізнати. Крім пропорційності, яка їм завжди притаманна, є ще технічні подробиці, особливо мистецтво драпіровки, що одразу видає руку грецького художника.

Зникнення грецького мистецтва в Індії було настільки ж раптовим, як і його поява, і сама ця раптовість показує, до якої міри воно було заносним, офіційно нав'язаним, без всякої спорідненості з тим народом, який повинен був прийняти його. Ніколи не буває так, щоб мистецтва губились у якогось народу; вони перетворюються, і нове мистецтво запозичує завжди щось у того, якому воно з'являється на зміну. Раптово прийшовши до Індії, грецьке мистецтво несподівано зникло звідти і справило там такий самий нікчемний вплив, як європейські пам'ятки, побудовані там англійцями два століття тому.

Нинішня відсутність впливу європейського мистецтва в Індії, незважаючи на більш ніж столітнє необмежене панування, можна порівнювати з незначним впливом грецького мистецтва 18 століть тому. Не можна заперечувати, що тут існує якась непримиренність естетичних почуттів, бо мусульманське мистецтво, хоча воно таке ж чужоземне, як і європейське, викликало наслідування у всіх частинах півострова. Навіть там, де мусульмани ніколи не мали жодної влади, рідко можна зустріти храм, який не містив би деяких мотивів арабської орнаменталії. Без сумніву, як і в далеку епоху царя Канишки, сьогодні ми бачимо, що раджі типу Гваліора, спокушені величчю влади іноземців, вибудовують собі палаци в греко-латинському стилі, але, як і за часів Канишки, таке офіційне мистецтво, нагромаджене на туземне, залишається без будь-якого впливу на це останнє.

Отже, грецьке та індуське мистецтво колись існували пліч-о-пліч, як сьогодні європейське та індуське мистецтво, але ніколи не впливали один на одного.

Що стосується пам'яток чисто індуських, то немає серед них жодної, про яку можна було б сказати, що вона має в цілому або в деталях хоч найвіддаленішу схожість з грецькими пам'ятками.

Це безсилля грецького мистецтва прищепитися в Індії є чимось вражаючим, і його слід, звичайно, приписати вказаній нами непримиренності між душами двох рас, але не вродженій нездатності Індії засвоїти чужоземне мистецтво, оскільки вона прекрасно вміла досягнути і перетворити мистецтва, узгоджені з її душевним складом.

Археологічні документи, які нам вдалося зібрати, довели, що Індія, насправді, шукала первні свого мистецтва в Персії, але не в Персії злегка еллінізованій, часів Арсакидів, а в Персії – спадкоємиці давніх цивілізацій Ассирії та Єгипту. Відомо, що коли за 330 років до Р. Х. Олександр зруйнував династію царів Ахеменідів, перси мали блискучу цивілізацію вже два століття. Звичайно, вони не знайшли формули якогось нового мистецтва, але суміш єгипетського та ассирійського, яку вони успадкували, створила чудові твори. Ми можемо судити про них за збереженими руїнами Персеполіса. Там пілони Єгипту, крилаті бики Ассирії і навіть деякі грецькі елементи демонструють нам, що в цій обмеженій області Азії зійшлися всі мистецтва великих попередніх цивілізацій.

У Персію Індія прийшла черпати, але в дійсності черпала з мистецтв Халдеї та Єгипту, які Персія тільки й запозичувала.

Вивчення пам'яток Індії відкриває нам, яким запозиченням вони зобов'язані своєю появою на світ; але щоб констатувати ці запозичення, потрібно звернутися до найдавніших пам'яток: індуська душа до такої міри оригінальна, що запозичені речі, щоб пристосуватися до її понять, повинні піддатися дуже великим змінам, після яких вони скоро стають невпізнаними.

Чому Індія, яка виявилася настільки нездатною запозичувати будь-що у Греції, навпаки, виявилася настільки здатною запозичувати у Персії? Очевидно, що перське мистецтво цілком відповідало її душевному складу, тим часом як грецьке анітрохи з ним не узгоджувалося. Прості форми, поверхні з незначними орнаментами грецьких пам'яток не могли припасти до смаку індуському духу, між тим як вишукані форми, велика кількість прикрас, багатство орнаменталії перських пам'яток повинні були його принадити.

Втім, не тільки в ту віддалену епоху, що передувала нашій ері, Персія, представниця Єгипту та Ассирії, впливала своїм мистецтвом на Індію. Коли багато століть потому на півострові з'явилися мусульмани, то їхня цивілізація під час свого проходження через Персію глибоко просякла перськими елементами; і те, що вона принесла в Індію, було, головним чином, перським мистецтвом, яке носило ще на собі відбиток своїх старих ассирійських традицій, продовжених ахемідськими царями. Гігантські двері мечетей, і особливо емальована цегла, яка їх покриває – ознаки халдеє-ассирійської цивілізації. Це мистецтво Індія зуміла засвоїти ще тому, що воно узгоджувалося з духом її раси, між тим як колишнє грецьке і сучасне європейське, які глибоко суперечать її способу відчувати і мислити, завжди залишали її без свого впливу.

Отже, ні до Греції, як продовжують ще стверджувати археологи, а до Єгипту та Ассирії – через посередництво Персії – примикає Індія. Індія нічого не взяла у Греції, але обидві вони черпали з одного джерела, з тієї загальної скарбниці, фундаменту всіх цивілізацій, виробленого протягом століть народами Єгипту і Халдеї.

Греція запозичила у нього через посередництво фінікійців і народів Малої Азії; Індія – за посередництвом Персії. Грецька та індуська цивілізації сходять, таким чином, до загального джерела; проте в обох цих країнах течії, які вийшли з цього джерела, скоро значно розійшлися відповідно духу кожної раси.

Але якщо, як ми це вже говорили, мистецтво знаходиться в тісному зв'язку з душевним складом раси і якщо на цій підставі одне й те саме мистецтво, запозичене несхожими расами, одразу приймає абсолютно різні форми, то ми повинні зустріти в Індії, населеній дуже різноманітними расами, абсолютно різні мистецтва, архітектурні стилі без найменшої схожості, незважаючи на однаковість вірувань.

Вивчення пам'яток різних областей показує, наскільки це дійсно так. Відмінності між пам'ятками до такої міри глибокі, що ми їх могли класифікувати тільки за країнами, тобто за расами, а не за релігією, до якої належать народи, які її побудували. Немає жодної схожості між пам'ятками Північної Індії і пам'ятками Південної, спорудженими в одну й ту саму епоху народами, які сповідують однакову релігію. Навіть під час мусульманського панування, тобто в період, коли політична єдність Індії була найбільш повною, чисто мусульманські пам'ятки мають глибокі відмінності в різних областях. Мечеті Ахмедабада, Лахора, Агра, Біжапура, хоч і присвячені одному і тому ж культу, являють собою лише дуже слабку спорідненість, навіть набагато меншу, ніж та, яка пов'язує пам'ятку епохи Відродження з пам'яткою готичного періоду.

Не лише архітектура відрізняє в Індії одну расу від іншої, а й скульптура урізноманітнюється в різних сферах, як за представленими типами, так і за манерою їх передачі. Порівняйте барельєфи і статуї Санчі зі створеними саме тоді барельєфами і статуями Рарута, і відмінність вже очевидна. Вона виявляється ще більше, коли порівнюєш барельєфи і статуї провінції Орисіл з барельєфами і статуями Бюнделькунда або ще статуї Місора зі статуями великих пагод Південної Індії. Вплив раси проявляється усюди. Він ніби, між іншим, позначається в найменших художніх предметах: кожному відомо, наскільки вони не схожі між собою в різних частинах Індії. Не треба мати дуже досвідчене око, щоб відрізнити дерев'яну скриньку різьбленої роботи з Місора від такої ж скриньки, прикрашеної різьбленням в Гузрі, чи щоб розрізнити дорогоцінну річ з берега Орисси від дорогоцінної речі з Бомбейського берега.

Без сумніву, архітектура Індії, як і всіх східних народів, архітектура переважно релігійна; але яким би великим не був релігійний вплив, особливо на Сході, однак вплив раси ще набагато значніший.

Ця расова душа, яка керує долею народів, керує також їх віруваннями, установами і мистецтвом; який би елемент цивілізації ми не вивчали, ми завжди знайдемо її в ньому. Вона

– єдина сила, яку ніяка інша не може перемогти. Вона являє собою тяжкість тисяч поколінь, синтез їх думки.

Книга третя

Як змінюються психологічні риси рас

Розділ I

Роль ідей в розвитку цивілізацій

Провідних ідей в кожній цивілізації завжди буває дуже небагато. – Вкрай повільне їх виникнення та зникнення. – Ідеї впливають на поведінку тільки після того, як перетворилися в почуття. – Вони беруть участь тоді в утворенні характеру. – Завдяки повільному розвитку ідей цивілізації мають відому стійкістю. – Як встановлюються ідеї. – Дія міркувань на маси абсолютно нікчемна. – Вплив ствердження і престижу. – Роль переконаних і апостолів. – Спотворення, що випробовується ідеями, коли вони спускаються в маси. – Загальноприйнята ідея діє швидко на всі елементи цивілізації. – Завдяки спільності ідей люди кожного століття мають відомий запас середніх понять, який робить їх дуже подібними в їх думках і в їхніх справах. – Ярмо звичаю і громадської думки. – Воно зменшується тільки в критичні епохи історії, коли старі ідеї втратили свій вплив і ще не замінені новими. – Ця критична епоха – єдина, коли оспорювання думок може бути терпимим. – Догмати тримаються тільки за умови відсутності критики. – Народи не можуть змінити своїх ідей і своїх догматів, не будучи негайно ж змушеними змінити свою цивілізацію.

Показавши, що психологічні риси рас мають велику сталість і що з цих рис випливає історія народів, ми додали, що психологічні елементи могли, подібно до анатомічних, насамкінець перетворитися повільними спадковими накопиченнями. Здебільшого від цих змін залежить розвиток цивілізації.

Фактори, здатні викликати психологічні зміни, досить різноманітні. До їх числа відносяться: потреби, боротьба за існування, дія відомого середовища, успіхи знань і промисловості, виховання, вірування та ін. Я присвятив їх вивченню вже цілий том і не буду трактувати тепер цей предмет детально, а повертаюся до нього лише з тим, щоб показати механізм їх дії, якому і будуть присвячені цей і наступні розділи.

Вивчення різних цивілізацій, які йшли одна за одною від початку світу, показує, що керівна роль в їх розвитку завжди належала дуже незначному числу основних ідей. Якби історія народів зводилася до історії їх ідей, то вона ніколи б не була дуже довгою. Коли якась цивілізація встигла створити за століття або за два основні ідеї в сферах мистецтва, науки, літератури і філософії, то можна розглядати її як виключно блискучу.

Нам вже відомо, що хід якоїсь цивілізації впливає, головне, з характеру, тобто зі спадкових почуттів народу, у якого ця цивілізація відбулася. Ми бачили також, що ці спадкові почуття мають велику міцність, але вони можуть наприкінці змінитися під впливом різних факторів. В ряду між цими факторами останнім слід поставити вплив ідей.

Але ідеї можуть дійсно вплинути на душу народів, тільки коли вони після дуже повільного утворення спустилися з рухомих сфер думки в ту стійку і несвідому сферу почуттів, де утворюються мотиви наших вчинків. Тоді вони певним чином складають частину характеру і можуть впливати на поведінку.

Коли ідеї піддалися вже цьому повільному утворенню, їхня сила дуже значна, тому що розум перестає мати владу над ними.

Переконана людина, над якою панує якась ідея, релігійна або інша, стає неприступною для роздумів, якими б ґрунтовними вони не були. Все, що вона може спробувати, – це ввести шляхом штучних мисленнєвих прийомів і часто шляхом дуже великих спотворень, які заперечують її думку колом пануючих над ним понять.

Якщо ідеї можуть вплинути тільки після того, як вони повільно спустилися зі свідомих сфер в сферу несвідомого, то неважко зрозуміти, з якою повільністю вони повинні змінюватися, а також чому провідні ідеї будь-якої цивілізації настільки нечисленні і вимагають так багато часу для свого розвитку. Нам варто радіти з цього, тому що в протилежному випадку цивілізації не могли б мати жодної міці. На щастя, нові ідеї можуть зрештою змусити прийняти себе, бо якби старі ідеї залишилися абсолютно нерухомими, то цивілізації не могли б прогресувати. З огляду на те, що наші психічні зміни відбуваються повільно, потрібно багато людських поколінь для того, щоб перемогли нові ідеї, і ще багато людських поколінь, щоб змусити їх зникнути. Найбільш цивілізовані народи – ті, провідні ідеї яких зуміли триматися на рівній відстані від мінливості та стійкості. Історія встелена останками тих, хто не були в змозі зберегти цієї рівноваги.

Отже, легко зрозуміти, чому при вивченні історії народів найбільше вражає не багатство чи новизна їх ідей, а, навпаки, крайня бідність цих ідей, повільність їх змін і влада, яку вони мають. Цивілізації є результатом деяких основних ідей; коли ж випадково змінюються ці ідеї, то й цивілізації, які ними живляться, приречені на швидкі зміни.

Середні віки жили двома основними ідеями: релігійною і феодальною. З цих двох ідей випливало їхнє мистецтво, література та їхні уявлення про життя. В епоху Відродження обидві ці ідеї трохи змінюються; ідеал, знайдений в стародавньому греко-латинському світі, сприймається Європою, і скоро розуміння життя, мистецтво, філософія і література починають перетворюватися. Потім починає коливатися авторитет переказів, наукові істини поступово замінюють собою відверту істину, і знову перетворюється цивілізація. Тепер старі релігійні ідеї явно остаточно втратили більшу частину своєї влади, і внаслідок одного цього всі громадські установи, які спиралися на неї, знаходяться під загрозою руйнування.

Історія походження ідей, їх панування, застарілості, перетворень і зникнення може бути переконливо викладена, тільки коли підтверджуєш її численними прикладами. Якби ми могли вдаватися до деталей, то показали б, що кожен елемент цивілізації – філософія, релігія, мистецтво, література і т. д. – підпорядкований дуже малій кількості провідних ідей, розвиток яких надзвичайно повільний. Самі науки не уникають цього закону. Вся фізика впливає з ідеї збереження енергії, вся біологія – з ідеї трансформізму (змінності), вся медицина – з ідеї дії нескінченно малих, й історія цих ідей показує, що хоча останні звертаються до найосвіченіших умів, та тільки встановлюються вони мало-помалу та насилу. В наш час, коли все відбувається так стрімко, і до того ж в сфері досліджень, де не говорять вже ні пристрасті, ні інтереси, для встановлення основної наукової ідеї потрібно не менше двадцяти п'яти років. Найбільш ясні, найбільш легкі для доказу ідеї, які повинні були давати найменше приводів для суперечок (наприклад, ідея кровообігу), вимагали не менше часу.

Чи буде це наукова, художня, філософська, релігійна, одним словом, яка б то не була ідея, поширення її відбувається завжди однаковим способом.

Потрібно, щоб вона спочатку була прийнята невеликою кількістю апостолів, для яких сила їхньої віри або авторитет їхнього імені – великий престиж. У такому разі вони діють більше навіюванням, аніж доказами. Чи не в гідності якогось доказу слід шукати істотні елементи механізму переконання. Вселяють свої ідеї завдяки престижу, яким володіють, або вдаючись до пристрастей, але неможливо ніяк вплинути, якщо звертатися тільки до розуму. Маси

не дають себе ніколи переконувати доказами, а тільки твердженнями, й авторитет цих тверджень залежить від тієї чарівності, яку має той, хто їх висловлює.

Коли апостоли встигли вже переконати невеликий гурток своїх учнів і навчили таким чином нових апостолів, нова ідея починає входити в сферу суперечного. Вона спочатку піднімає проти себе загальну опозицію, тому що сильно зачіпає багато старих і усталених речей. Апостоли, які її захищають, природно, запалюються цією опозицією, яка переконує їх тільки в їхній перевазі над іншими людьми, і вони енергійно захищають нову ідею не тому, що вона істинна, найчастіше вони нічого цього не знають, а просто тому, що вони її прийняли. Нова ідея тоді все більше і більше обговорюється, тобто в дійсності приймається без застережень одними і відкидається без застережень іншими. Обмінюються твердженнями і запереченнями, і далеко не всіма аргументами, оскільки вони не можуть бути єдиними мотивами прийняття або відхилення будь-якої ідеї для величезної більшості людей, як мотиви почуття, в яких міркування не можуть відігравати ніякої ролі.

Завдяки цим завжди пристрасним дебатам ідея прогресує дуже повільно. Нові покоління, бачачи, що вона заперечується, схильні прийняти її тільки через те, що вона заперечується. Для молоді, яка завжди жадає незалежності, повна опозиція прийнятим ідеям є найдоступнішою для нас формою проявляти свою оригінальність.

Отже, ідея продовжує зростати, і скоро вона вже не потребуватиме жодної підтримки. Її поширення тепер відбуватиметься всюди завдяки тільки одній дії наслідування, шляхом зараження, здібностями, якими люди взагалі обдаровані тією мірою, як і людиноподібні мавпи.

З того часу, як втрутився механізм зараження, ідея вступає в фазу, яка приводить її швидко до успіху.

Громадська думка приймає її скоро. Вона тоді набуває проникаючої і непереборної сили, яка підкорює їй всі уми, створюючи разом з тим спеціальну атмосферу, загальну манеру мислення. Як тонкий пил, проникаючий всюди, вона прослизає в усі поняття і розумові продукти відомої епохи. Ідея і висновки з неї складають тоді частину того запасу спадкових банальностей, яка нав'язується нам вихованням. Вона перемогла та увійшла в сферу почуття, яке надалі її захищає на довгий час від будь-яких зазіхань.

З різних ідей, які керують цивілізацією, одні, які відносяться, наприклад, до мистецтва чи до філософії, залишаються у вищих шарах; інші, особливо пов'язані з релігійним і політичним поняттям, спускаються іноді в глибину мас. Останні доходять туди, звичайно, сильно спотвореними, але коли їм вже вдалося туди проникнути, то влада, яку вони мають над первісними, нездатними до міркування умами, величезна. Ідея є тоді чимось непереможним, і її наслідки поширюються зі швидкістю потоку, який не може утримати ніяка гребля. Саме тоді і спалахують ті великі події, які створюють історичні перевороти і які можуть здійснити одні тільки маси. Не вчені, не художники і не філософи засновували нові релігії, які управляли світом, ні ті величезні імперії, які тягнулися від однієї півкулі до іншої, ні ті великі релігійні та політичні революції, які перевернули Європу, а людьми, досить поглиненими відомою ідеєю, щоб пожертвувати своїм життям задля її поширення. З цим дуже незначним в теорії, але дуже сильним на практиці багажем кочівники аравійських пустель завоювали частину стародавнього греко-римського світу і заснували одну з найбільших імперій, які коли-небудь знала історія. З подібним моральним багажем, відданістю ідеї героїчні солдати Конвенту переможно відбивали коаліцію збройної Європи.

Сильне переконання непереможне, поки воно не зустрілося з таким самим сильним переконанням: воно може боротися проти першого з шансами на перемогу. У віри немає іншого, більш серйозного ворога, ніж віра. Вона впевнена в перемозі, коли фізична сила, яку проти неї виставляють, служить слабким почуттям і ослабленим віруваннями. Але якщо вона знаходиться лицем до лиця з настільки ж сильною вірою, то боротьба стає дуже жвавою, і успіх тоді вирішується випадковими обставинами, здебільшого морального порядку, якими є дух дис-

ципліни і найкраща організація. При ближчому знайомстві з історією арабів, про яку щойно йшлося, ми помітили б, що в своїх перших перемогах – а ці перемоги завжди і найважчі, і найважливіші – вони зустріли морально дуже слабких супротивників, хоча їхня військова організація була досить високою. Спочатку араби направили свою зброю проти Сирії. Там вони знайшли тільки візантійські війська, утворені з найманців, не дуже схильних жертвувати собою задля будь-якої справи.

Натхнені живою вірою, яка збільшила їх сили вдесятеро, вони розсіяли ці загони без ідеалу так само легко, як колись жменю греків, натхнених любов'ю до батьківщини, розсіяла численні полчища Ксеркса. Результат їх кампанії був би зовсім іншим, якби декількома століттями раніше вони зіткнулися з римськими когортами.

Історія доводить численними прикладами, що коли стикаються між собою однаково могутні моральні сили, то беруть гору завжди краще організовані. Вандейці, напевно, мали дуже живу віру; це були дуже сильно переконані люди; з іншого боку, і солдати Конвенту мали також дуже стійкі переконання, але оскільки вони були у військовому відношенні краще організованими, то й взяли гору. В релігії, як і в політиці, успіх завжди належить віруючим, але ніколи – скептикам, і якщо тепер здається, що майбутнє належить соціалістам, незважаючи на явну незрілість їх вчень, то лише тому, що тільки вони гаряче вірять в рятівну силу своїх ідеалів. Сучасні правлячі класи втратили віру в плідність своєї діяльності. Вони не вірять ні в що, навіть в можливість захищатися від загрозливої хвилі варварів, які оточують їх з усіх боків.

Коли після більш-менш тривалого періоду блукань, переробок, пропаганди якась ідея набула певної форми і проникла в душу мас, то вона утворює догмат, тобто одну з тих абсолютних істин, які вже не оскаржуються. Вона становить тоді частину тих загальних вірувань, на яких тримається існування народів. Її універсальний характер дозволяє їй тоді грати головну роль. Великі історичні епохи, такі як епоха Августа або епоха Людовика XIV, – ті, в яких ідеї, вийшовши з періоду блукань і обговорення, утвердилися і стали верховними володарками мислення людей.

Вони стають тоді маяками, що світяться, і все, що їм доводиться освітлювати своїм світлом, набуває їхнього забарвлення.

З того часу, як нова ідея оселилася в світі, вона залишає свій слід на найменших елементах цивілізації; але щоб ця ідея могла утворити всі свої наслідки, завжди потрібно, щоб вона проникла в душу мас. З інтелектуальних вершин, де ідея часто зароджувалася, вона спускається від шару до шару, безупинно змінюючись і перетворюючись, допоки не набуде форми, доступної для народної душі, яка їй і підготує перемогу. Вона може бути тоді виражена кількома словами, а іноді навіть одним словом, але це слово викликає яскраві образи, то звабливі, то страшні і, отже, завжди створює сильне враження. Такими є «рай» і «пекло» в Середні віки – короткі слова, які мають магічну силу відповідати на все і для простих душ пояснювати все. Слово «соціалізм» є для сучасного робочого однією з магічних синтетичних формул, здатних панувати над душами. Вона викликає в залежності від середовища, в яку проникала, різні образи, але зазвичай сильно діючі, незважаючи на їх завжди зачаткові форми.

У французького теоретика слово «соціалізм» викликає уявлення про якийсь рай, де люди рівні, справедливі, добрі, і всі, хто стали працівниками, будуть насолоджуватися під заступництвом держави ідеальним щастям. Для німецького робочого створений образ уявляється у вигляді накуреного трактиру, де уряд пропонує задарма кожному, хто приходить, величезні піраміди сосисок з кислотою капустою і нескінченне число кухлів пива. Зрозуміло, що жоден з таких мрійників про кислоту капусту і рівність не потурбувався дізнатися справжню суму речей, які підлягають розподілу, або число учасників у поділі. Особливість цієї ідеї полягає в тому, що вона вселяється в безумовній формі, проти якої безсилі всілякі заперечення.

Коли ідея поступово перетворилася на почуття і стала догматом, її перемога забезпечена на довгий період, і будь-які спроби похитнути її були б марними.

Безсумнівним є те, що і нова ідея буде піддана, зрештою, долі ідеї, яку їй вдалося замінити. Ця ідея постаріє і занепаде; але перш ніж стати абсолютно непридатною, їй доведеться випробувати цілий ряд регресивних змін і дивних спотворень, для здійснення яких потрібно багато поколінь. Перш ніж остаточно померти, вона буде довгий час складати частину старих спадкових ідей, які називають забобонами, але які ми, однак, поважаємо. Стара ідея навіть тоді, коли вона не більше за слово, звук, міраж, має магічну владу, здатну ще підпорядковувати нас своїм впливом.

Так тримається ця стара спадщина віджилих ідей, думок, умовностей, які ми благоговійно приймаємо, хоча вони не витримали б найменшого дотику критики, якби нам заманулося досліджувати їх. Але чи багато людей, здатних розібратися в своїх власних думках, і чи багато знайдеться таких думок, які могли б встояти навіть після найбільш поверхневого дослідження?

Краще не братися за це страшне дослідження. На щастя, ми мало схильні до того. Критичний дух складає найвищу, дуже рідкісну рису, тим часом як наслідувальний розум являє собою досить поширену здатність: величезна більшість людей приймає без критики всі встановлені ідеї, які йому надає громадська думка і передає виховання.

Саме таким чином через спадковість, виховання, середовище, наслідування і громадську думку люди кожної епохи і кожної раси отримують певну суму середніх понять, які роблять їх схожими один на одного, і до того ж такою мірою, що коли вони вже лежать під вагою століть, то за їхніми художніми, філософськими і літературними творами ми дізнаємося про епоху, в яку вони жили. Звичайно, не можна сказати, щоб вони склали точні копії один з одного; але те, що було у них спільного – однакові способи відчуттів і мислення, – необхідно призводило до дуже споріднених утворень.

Потрібно радіти тому, що справа йде так, а не інакше; бо якраз ця мережа загальних традицій, ідей, почуттів, вірувань, способів мислення становить душу народу.

Ми бачили, що ця душа тим стійкіша, чим міцніша зазначена мережа. Насправді, вона і тільки вона одна зберігає нації, не маючи можливості розірватися без того, щоб не розпалися відразу ж ці нації. Вона становить разом і їхню справжню силу, і їхнього справжнього володаря.

Іноді уявляють собі азійських монархів у вигляді деспотів, які нічим не керуються, крім своїх фантазій. Навпаки, ці фантазії укладені в надзвичайно тісні межі. Особливо на Сході мережа традицій дуже міцна. Релігійні традиції, які настільки похитнулися у нас, там зберегли свою силу, і найбільш примхливий деспот ніколи не образить традицій і громадської думки – цих двох володарів, які, як він знає, значно сильніші за нього самого.

Сучасна цивілізована людина живе в одну з тих критичних епох історії, коли внаслідок того, що старі ідеї, від яких походить його цивілізація, втратили свою владу, а нові ще не утворилися, критика терпима. Їй потрібно подумки перенестися в епохи стародавніх цивілізацій або тільки на два чи три століття тому, щоб зрозуміти, чим було тоді ярмо звичаю і громадської думки, і щоб знати, скільки моральної мужності треба було мати новатору, щоб напасти на ці дві сили. Греки, які, на думку неосвічених красномовців, насолоджувалися такою свободою, насправді, були підпорядковані ярму громадської думки і звичаю. Кожен громадянин був оточений мережею безумовно непорушних вірувань; ніхто не смів і думати про оскарження загальноприйнятих ідей і підкорявся їм без протесту. Грецький світ не знав ні релігійної свободи, ні свободи особистого життя, ніякої свободи загалом.

Афінський закон не дозволяв навіть громадянину жити далеко від народних зборів або не брати участь в релігійних національних святах. Уявна свобода античного світу була тільки несвідомою і, отже, досконалою формою повного поневолення громадянина ярмом ідей міста. У стані загальної війни, серед якої жив тодішній світ, суспільство, члени якого мали б свободу думки і дії, не проіснувало б жодного дня. Епохою занепаду завжди починався для богів, установ і догматів той день, коли вони піддавалися критиці.

Так як в сучасних цивілізаціях старі ідеї, що служили підставою для звичаю і громадської думки, майже знищені, то влада їх над душами стала дуже слабкою. Вони увійшли в той фазис старіння, коли стара ідея вже переходить в стан забобону. Поки їх замінять нові ідеї, в умах царюватиме анархія.

Тільки завдяки цій анархії і може бути терпима критика. Письменники, мислителі і філософи повинні благословляти справжній вік і поспішати скористатися ним, бо ми більше його не побачимо. Це, можливо, вік занепаду, але це один з тих рідкісних моментів в історії світу, коли вираз думки вільний. Нові догмати, які незабаром народяться, насправді не можуть інакше утвердитися, як тільки за умови недопущення ніякої критики, і бути так само нетерпимими, як ті, які їм передували.

Сучасна людина шукає ще ідеї, які могли б служити підставою для майбутнього соціального ладу, і тут криється небезпека для нього. Важливі в історії народів і глибоко впливають на їх долю не революції, не війни – сліди їх спустошень швидко згладжуються, – а зміни в основних ідеях. Вони не можуть відбутися без того, щоб одночасно всі елементи цивілізації не були приречені на перетворення. Справжні революції, дійсно небезпечні для існування відомого народу, – це ті, які стосуються його думки.

Не стільки небезпечно для будь-якого народу прийняття нових ідей, скільки безперервна проба ідей, на що він неминуче приречений, перш ніж знайти ту з них, на якій він міг би міцно обґрунтувати нову соціальну будівлю, призначену замінювати стару. Втім, ідея небезпечна не тому, що вона є хибною, а тому, що потрібні довготривалі дослідження, щоб дізнатися, чи можуть нові ідеї пристосуватися до потреб громад, які їх приймають. На жаль, ступінь їх корисності може стати ясним для натовпу тільки за допомогою досвіду...

Історія нам часто демонструє, чим обертаються спроби втілити недоступні для відомої епохи ідеї, але не в історії людина черпає свої уроки. Карл Великий марно намагався відновити Римську імперію. Ідея універсалізму тоді не була здійсненою, і його справа загинула разом з ним, як пізніше мали загинути справи Кромвеля і Наполеона. Філіп II безплідно витратив свій геній і силу Іспанії, яка тоді ще панувала, на боротьбу з духом вільного дослідження, який під ім'ям протестантизму поширювався в Європі. Всі його зусилля проти нової ідеї встигли тільки ввергнути Іспанію в стан банкрутства і занепаду, з якого вона вже ніколи не піднімалася. В наші дні химерні ідеї коронованого мрійника, натхненного невиліковним сентименталізмом своєї раси, створили єдність Італії і Німеччини і коштували Франції двох провінцій і миру на довгий час.

Та ідея, що кількість становить силу армій, – глибоко хибна. Вона покрила Європу свого роду збройною національною обороною і веде її до неминучого руйнування. Соціалістичні ідеї про працю, капітал, перетворення приватної власності в державну завершать ті народи, які уникнуть загибелі від постійних армій і банкрутства.

Національний принцип, настільки дорогий колись державним діячам, який становив єдину підставу їхньої політики, може бути ще наведений в числі тих провідних ідей, шкідливий вплив яких зазнав цивілізований світ. Їх здійснення спричинить в Європі нищівні війни, поставить її під зброю і поступово приведе всі сучасні держави до розорення і занепаду. Єдиний розумний мотив, який можна було навести для захисту цього принципу, був той, що найбільші і найбільш населені країни водночас є і найбільш захищеними від нападів. Потай думали також, що вони найбільш здібні до завоювань. Але тепер виявляється, що саме найменші і найменш населені країни – Португалія, Греція, Швейцарія, Бельгія, Швеція, дрібні Балканські князівства – можуть боятися нападів найменше.

Ідея об'єднання розорила колись таку щасливу Італію до того, що тепер вона знаходиться у переддвер'ї революції і банкрутства. Щорічний бюджет витрат всіх італійських держав, який до здійснення італійського об'єднання доходив до 550 мільйонів, сьогодні досяг 2 мільярдів.

Але не у владі людей зупинити хід ідей, коли вони вже проникли в душу; тоді потрібно, щоб їх еволюція завершилася. Захисниками їх найчастіше є ті, хто намічені стати їх першими жертвами. По відношенню до ідей ми наче барани, що покійно йдуть вожатим на бійню. Поклонимося силі ідеї. Коли вона вже досягла певного рівня свого розвитку, то немає вже ні міркувань, ні доказів, які могли б її перемогти. Щоб народи могли звільнитися з-під ярма якої-небудь ідеї, потрібні століття або насильницькі революції, а іноді і те й інше. Людству залишається тільки рахувати химери, які воно собі вигадувало і жертвою яких послідовно ставало.

Розділ II

Роль релігійних вірувань у розвитку цивілізацій

Переважаючий вплив релігійних вірувань. – Вони завжди складали найбільш важливий елемент життя народів. – Більша частина історичних подій, так само як політичні і соціальні установи, виникає з релігійних ідей. – З новою релігійною ідеєю народжується завжди нова цивілізація. – Влада релігійного ідеалу. – Його вплив на характер. – Він спрямовує всі здібності до однієї мети. – Політична, художня і літературна історія народів – дочка їх вірувань. – Найменша зміна у стані вірувань якогось народу призводить до цілої низки змін в його існуванні. – Різні приклади.

Серед різних ідей, що керують народами і складають маяки історії й полюси цивілізації, релігійні ідеї відігравали занадто переважну і занадто основну роль, щоб не присвятити їм окремі розділи.

Релігійні вірування завжди були найважливішим елементом в житті народів і, отже, в їх історії. Найбільш значними історичними подіями, які мали колосальний вплив, були народження і смерть богів. Разом з новою релігійною ідеєю народжується і нова цивілізація. В усі віки в стародавні і нові часи основними питаннями для людини завжди були питання релігійні. Якби людство могло надати можливість всім своїм богам померти, то про таку подію можна було б сказати, що вона за своїми наслідками була б найважливішою з тих, що відбулися коли-небудь на поверхні нашої планети з часів виникнення перших цивілізацій.

Насправді не варто забувати, що із зорі історичних часів всі політичні і соціальні установи ґрунтувалися на релігійних віруваннях і що на світовій сцені боги завжди грали першу роль. Крім любові, яка також є своєрідною релігією, але особистою і тимчасовою, одні тільки релігійні вірування можуть швидко діяти на характер. Завоювання арабів, хрестові походи, Іспанія часів інквізиції, Англія в пуританську епоху, Франція з Варфоломіївською ніччю і релігійними війнами показують, на що перетворюється народ, фанатизований своїми віруваннями. Останні роблять своєрідну постійну гіпнотизацію, до такої міри сильну, що весь душевний склад глибоко просотується нею. Без сумніву, людина створила богів, але, створивши їх, вона сама швидко поневолилася ними. Вони – не сини страху, а скоріше – надії, і ось чому їх вплив буде вічним.

Те, що боги дали людині і що одні тільки вони досі могли дати, – це душевний стан щастя. Ніяка філософія ніколи ще не в змозі була здійснити це.

Наслідок, якщо не мета всіх цивілізацій, всіх філософій, усіх релігій полягає в тому, щоб створити відомі душевні стани. Але з цих душевних станів одні містять в собі щастя, інші – ні. Щастя дуже мало залежить від зовнішніх обставин, а від стану нашої душі – дуже сильно.

Мученики на своїх багаттях, ймовірно, відчували себе набагато щасливішими за їхніх катів. Сторож на залізниці, який їсть безтурботно свою натерту часником скоринку хліба, може бути нескінченно щасливішим за мільйонера, якому набридають турботами. Розвиток цивілізації, на жаль, створив у сучасної людини масу потреб, не даючи їй засобів для їх задоволення, і створив, таким чином, загальне невдоволення в душах. Цивілізація, безсумнівно, – мати прогресу, але вона також мати соціалізму й анархії, цих грізних виразів відчаю мас, яких вже не підтримує жодна релігія. Порівняйте неспокійного, гарячкового, незадоволеного своєю долею європейця з жителем Сходу, завжди щасливим своєю долею. Чим вони відрізняються, якщо не своїм душевним станом? Народ змінюється, коли змінюється його спосіб розуміння, а отже, мислення і дії. Знайти засоби для створення душевного стану, який робить людину щасливою, – ось що, насамперед, має шукати суспільство, під страхом втратити своє існування. Всі

досі засновані суспільства знаходили підтримку в ідеалі, здатному підпорядкувати душі, і вони завжди зникали, коли ідеал переставав впливати на них. Одна з найбільших помилок сучасного століття – віра в те, що людська душа може знаходити щастя тільки в зовнішніх речах. Воно в нас самих, створене нами самими, але майже ніколи – поза нами самими. Знищивши ідеали старих століть, ми тепер помічаємо, що неможливо без них жити і що під страхом неминучої загибелі треба вирішити загадку заміни їх новими. Справжні благодійники людства заслуговують, щоб вдячні народи споруджували їм колосальні золоті статуї, – ті сильні чародії, творці ідеалів, яких людство іноді створює, але створює так рідко.

Над потоком безглузких явищ, єдиних реальностей, які людина може пізнати, над холодним і мертвим механізмом світу вони викликали появу сильних і примирюваних химер, що закривають людині темні сторони її долі і створюють для неї чарівні житла мрії і надії.

Розглядаючи явища виключно з політичної точки зору, можна помітити, що і там вплив релігійних вірувань величезний. Їхню непереборну силу утворює те, що вони становлять єдиний фактор, який може моментально дати якомусь народу повну спільність інтересів, почуттів і думок. Релігійний дух замінює, таким чином, відразу поступові спадкові надбання, необхідні для утворення національної душі.

Народ, поглинений яким-небудь віруванням, не змінює, звичайно, душевного складу, але всі його здібності звернені до однієї мети: до торжества його релігії, і в силу одного цього міць його стає страшною. Тільки в релігійні епохи народи, які моментально перетворилися, здійснюють ті неймовірні зусилля, кладуть основу тим імперіям, які дивують історію. Таким чином, кілька арабських племен, об'єднаних думкою про Магомета, завоювали за кілька років нації, які не знали навіть їх назв, і заснували свою величезну імперію. Не якість віри треба мати на увазі, а ступінь влади, яку вона має над душами. Нехай закликаний бог буде Молох або яке-небудь інше, ще більш варварське божество, це не важливо. Занадто толерантні і занадто лагідні боги не дають ніякої влади своїм шанувальникам. Послідовники суворого Магомета панували довго над більшою частиною світу і страшні ще тепер; послідовники мирного Будди ніколи не заснували нічого тривалого і вже забуті історією.

Отже, релігійний дух грав головну політичну роль в існуванні народів. Звичайно, боги не безсмертні, але релігійний дух вічний. Приспаний на час, він прокидається, як тільки створюється нова релігія. Він дозволив століття тому Франції переможно встояти проти озброєної Європи. Світ зайвий раз бачив, що може релігійний дух; бо тоді, справді, засновувалася нова релігія, яка окрилила своїм диханням весь народ. Божества, які тільки-но встигли народитися, були занадто тендітні для довгого існування; але поки вони існували, вони мали необмежену владу.

Влада перетворювати душі, яку мають релігії, втім, досить ефемерна. Рідко вірування зберігаються протягом більш-менш тривалого часу тою мірою інтенсивності, яка здатна кардинально змінити характер. Сновидіння зрештою починає бліднути, загінотизований потроху прокидається, і старий фон характеру з'являється знову.

Навіть тоді, коли вірування всемогутні, національний характер пізнається завжди по тому, як вірування були прийняті, і за тими проявами, які вони викликають. Подивіться на одну й ту саму релігію в Англії, в Іспанії і у Франції: які відмінності! Хіба реформація можлива була коли-небудь в Іспанії і хіба Англія могла коли-небудь погодитися підкоритися жадливому ярму інквізиції? Хіба у народів, які прийняли реформацію, важко помітити основні риси рас, які, незважаючи на гіпнотизацію вірувань, зберегли специфічні риси свого душевного складу: незалежність, енергію, звичку розмірковувати і не підкорюватися рабськи закону володаря?

Політична, художня і літературна історія народів – дочка їх вірувань; але ці останні, абсолютно змінюючи їх характер, в свою чергу глибоко змінюються. Характер будь-якого народу і його вірування – ось ключі до розгадки його долі. Перший в основних своїх елементах незмінний, і саме тому, що він не змінюється, історія якого-небудь народу зберігає завжди певну

едність. Вірування можуть змінюватися, і саме тому, що вони змінюються, історія записує стільки переворотів. Найменша зміна в стані вірувань якогось народу має необхідним наслідком цілу низку перетворень в умовах його існування. Ми сказали в попередньому розділі, що у Франції люди XVIII століття здавалися абсолютно відмінними від людей XVII століття. Безсумнівно; але яке походження цієї відмінності? Просто: в тому факті, що у проміжку цих двох століть думка перейшла від теології до науки, протиставила розум традиції і здобуті істини – відвертій істині. Через цю просту зміну в розумінні змінилася фізіономія століття, і якби ми хотіли простежити всі наслідки, які звідси випливають, то побачили б, що Велика французька революція, так само як і події, які слідували за нею і тривають понині, є простим наслідком еволюції релігійних доктрин. І якщо сьогодні старе суспільство коливається в своїх підвалинах і бачить всі свої установи сильно похитнутими, то це тому, що воно все більше і більше втрачає свої старі вірування, якими люди жили досі. Коли людство їх зовсім втратить, нова цивілізація, заснована на новій вірі, необхідно займе її місце. Історія показує нам, що народи не переживають довго зникнення своїх богів. Народжені з ними цивілізації вмирають також з ними. Немає нічого більш руйнівного, ніж прах померлих богів.

Розділ III

Роль видатних людей в розвитку цивілізацій

Великі успіхи кожної цивілізації здійснювалися завжди невеликою купкою вищих умів. – Сутність їх ролі. – Вони синтезують всі зусилля певної раси. – Приклади, які надають великі відкриття. – Політична роль великих людей. Вони втілюють панівний ідеал своєї раси. – Вплив великих людей, які страждають галюцинаціями. – Геніальні винахідники перетворюють цивілізацію. – Фанатики і ті, хто страждають галюцинаціями, роблять історію.

Вивчаючи ієрархію і диференціацію рас, ми бачили, що справжня відмінність європейських народів від східних полягає в тому, що лиш тільки перші мають невеликий відбір вищих людей. Постараємося окреслити в небагатьох рядках межі їх впливу.

Цей невеликий відбір видатних людей, який має цивілізований народ і яких достатньо було б знищити в кожному поколінні, щоб негайно викреслити цей народ зі списку цивілізованих націй, становить справжнє втілення сил раси. Їм і тільки їм одним ми зобов'язані прогресом, зробленим в науках, мистецтвах, промисловості, одним словом, у всіх галузях цивілізації.

Вивчення цивілізацій показує, що в дійсності тільки дуже незначній купці обраних ми зобов'язані всіма завойованими успіхами.

Хоча натовп користується цими успіхами, проте він не любить занадто явної переваги над собою, і найвидатніші мислителі і винахідники дуже часто ставали його мучениками. Однак всі покоління, все минуле певної раси розквітають в цих прекрасних геніях, що являють собою чудові квіти старого людського дерева. Вони – справжня слава нації, і кожен з членів суспільства, до найнижчого, може пишатися ними. Вони не з'являються ні випадково, ні дивом, а являють собою вінець довгого минулого, неначе концентруючи в собі велич свого часу і своєї раси. Сприяти їх появі та їх розвитку – означає сприяти процвітанню прогресу, яким буде користуватися все людство. Якби ми занадто засліплювались нашими мріями про загальну рівність, то нам довелося б стати першими його жертвами. Рівність можлива тільки на нижчому щаблі. Щоб рівність царювала в світі, потрібно було б знижувати мало-помалу все, що становило цінність відомої раси, до рівня того, що в ній є найнижчого. Підняти інтелектуальний рівень останнього із селян до генія якогось Лавуазьє неможливо.

Легко знищити таких геніїв, але їх не можна замінити.

Але якщо роль великих людей значна в розвитку цивілізації, то вона, проте, абсолютно не така, якою її зазвичай вважають. Їх дія, ще раз повторюю, полягає в синтезі всіх зусиль якої-небудь раси; їх відкриття завжди є результатом довгого ряду попередніх відкриттів; вони будують будинок з каменів, які повільно обтесували їх предки. Історики, звичайно, дуже однобічні, завжди вважали, що можна написати під кожним винаходом ім'я однієї людини; і проте серед великих винаходів, що перетворили світ, якими є книгодрукування, порох, пара, електричний телеграф, немає жодного, щодо якого можна було б сказати, що вона створене головою. Коли вивчаєш походження подібних відкриттів, то бачиш, що вони народилися з цілої низки підготовчих зусиль: остаточний винахід є тільки вінцем. Спостереження Галілея щодо одночасності коливань підвішеної лампади підготувало винахід точних хронометрів, що мало допомогти морякам вірно знаходити шлях в океані. Гарматний порох вийшов з грецького вогню, який повільно видозмінювався.

Парова машина являє собою суму цілої низки винаходів, з яких кожний вимагав величезної праці. Грек, будь він у сто разів геніальніший за Архімеда, не міг би вигадати локомо-

тива, бо для виконання такого завдання йому потрібно було б чекати, щоб механіка здійснила успіхи, які зажадали двотисячолітніх зусиль.

Хоча, мабуть, політична роль великих державних людей більше незалежна від минулого, але, в дійсності, вона не більш самостійна за роль великих винахідників. Засліплені гучним блиском цих потужних двигунів людства, перетворили політичне існування народів, такі письменники, як Гегель, Кузен, Карлейль і т. д., хотіли з них зробити напівбогів, перед якими все повинно схилитися і один геній яких змінює долю народів. Безсумнівно, вони можуть порушити еволюцію якогось суспільства, але від них не залежить змінити її перебіг. Геній якогось Кромвелля чи Наполеона не в силах виконати подібну справу.

Великі завойовники можуть знищити вогнем і мечем імперії, міста і людей, як дитина може спалити музей, наповнений скарбами мистецтва; але ця руйнівна сила не повинна нас обманювати щодо характеру своєї ролі. Вплив великих політичних діячів триває лише доти, поки, як Цезар або Рішельє, вони вміють направляти свої зусилля в дусі потреб епохи; справжня причина їх успіхів передувала їм самим.

Двома або трьома століттями раніше Цезарю не вдалося б підпорядкувати велику римську республіку владі монарха, і Рішельє був би безсилий здійснити об'єднання Франції. У політиці справжні великі люди – ті, хто передбачають потреби, які зароджуються, події, підготовлені минулим, і вказують шлях, якого слід триматися. Ніхто, можливо, не бачив цього шляху, але фатальні умови еволюції повинні були скоро штовхнути туди народи, долями яких тимчасово керують ці могутні генії. Вони, так само як і великі винахідники, синтезують результати попередньої довгої праці.

Не потрібно, однак, проводити занадто далеко ці аналогії. Винахідники грають важливу роль в розвитку цивілізації, але ніякої безпосередньої ролі – в політичній історії народів. Великі люди, яким ми зобов'язані всіма важливими відкриттями, від плуга до телеграфу, і які складають загальне надбання людства, ніколи не мали якості характеру, необхідні для заснування релігії або для завоювання імперії, тобто для помітної зміни зовнішнього вигляду історії. Мислитель занадто ясно бачить складність проблем, щоб мати коли-небудь дуже глибокі переконання, і занадто мало політичних цілей видаються йому вартими його зусиль, щоб переслідувати хоч одну з них. Винахідники можуть змінити зовнішній вигляд цивілізації; одні тільки фанатики з обмеженим розумом, але з енергійним характером і з сильними пристрастями, можуть засновувати релігії, імперії та піднімати маси.

На заклик якогось Петра Пустельника мільйони людей кинулися на Схід; слава людини, яка страждала галюцинаціями, як Магомет, створила силу, необхідну для того, щоб перемогти старий греко-римський світ; якийсь невідомий монах Лютер піддав Європу вогню і крові. Але серед мас можна знайти лише слабкий відгук голос якогось Галілея або Ньютона.

Геніальні винахідники прискорюють хід цивілізації. Фанатики і страдники від галюцинацій творять історію.

З чого, насправді, складається історія, принаймні та, з якою ми знайомимосся з книг, як не з довгого оповідання про ту боротьбу, яку доводилося винести людині для того, щоб створити ідеал, поклонитися йому, а потім його знищити? Але хіба перед чистою наукою подібні ідеали мають більшу ціну, ніж порожні міражі, утворені світлом на рухомих пісках пустелі?

Однак деякі знамениті творці подібних міражів страждали від галюцинацій і найглибше перетворили світ. З глибини своїх могил вони гнуть ще душу мас під ярмо своїх думок. Не будемо забувати значення їх ролі, але не станемо разом з тим забувати, що вони виконали свою роботу і встигли її зробити тільки тому, що несвідомо втілили в собі і висловили панівний ідеал своєї раси і свого часу. Не можна бути вождем народу, не втілюючи його мрій. Мойсей уособлював собою в очах євреїв жагу звільнення, яка таїлася роками в душах рабів, понівечених єгипетськими бичами. Будда зумів зрозуміти нескінченні лиха свого часу і висловити в релігії потребу в любові і жалості, які в епохи загального страждання починали проявлятися

в світі. Магомет здійснив об'єднанням релігії політичне об'єднання народу, розділеного на тисячі ворогуючих племен. Артилерист Наполеон втілював ідеал воєнної слави, блиску й революційної пропаганди, що становили тоді основні риси народу, і впродовж п'ятнадцяти років водив через усю Європу, переслідуючи найбезумніші пригоди.

Зрештою, ідеї, а отже, і ті люди, які їх втілюють і поширюють, керують світом. Їх перемога забезпечена з того моменту, як вони мають серед своїх захисників тих, хто страждає галюцинаціями і переконаних. Для сили їхньої дії небагато значення має, чи істинні вони чи хибні. Історія нам навіть показує, що найбільш безглузді ідеї завжди сильніше фанатизували людей і грали найважливішу роль. В ім'я найбільш оманливих химер світ досі піддавався найсильнішим потрясінням: цивілізації, які здавалися вічними, руйнувалися і утворювалися інші. Земля належить злиденним духом, але за тієї умови, що вони мали сліпу віру, яка рухає гори. Філософи, які присвячують часто століття на знищення того, що люди з глибоким переконанням іноді створюють за один день, повинні схилитися перед ними. Переконані хіба що беруть участь в тих прихованих силах, які керують світом. Вони викликали найбільш важливі події, записані історією.

Безсумнівно, фанатики поширювали тільки ілюзії, але цими ілюзіями, водночас страшними, звабливими і порожніми, досі жило людство і, без сумніву, буде продовжувати жити ще. Це тільки тіні, проте їх слід поважати. Завдяки їм наші батьки пізнали надію і в своїй героїчній і божевільній гонитві за цими тінями вивели нас з первісного варварства і привели до того пункту, де ми знаходимося тепер. З усіх факторів розвитку цивілізацій ілюзії становлять чи не наймогутніший.

Ілюзія спричинила появу на світ піраміди і покривала Єгипет протягом п'яти тисяч років кам'яними велетнями. Ілюзія вибудувала в Середні віки наші гігантські собори і змусила Захід кинутися на Схід для завоювання фікції.

У переслідуванні ілюзій утворювалися релігії, які зуміли підкорити своїм законам половину людства, ними ж творилися і знищувалися найбільші імперії.

Не в гонитві за істиною, а скоріше в гонитві за брехнею людство витратило більшу частину своїх зусиль. Переслідуваних ним химерних цілей воно не в змозі було досягти, але в їх переслідуванні людство здійснило весь прогрес, якого зовсім не шукало.

Книга четверта

Розклад характеру рас та їх падіння

Розділ I

Як цивілізації меркнуть і гаснуть

Розкладання психологічних видів. – Як спадкові схильності, на утворення яких знадобилися століття, можна швидко втратити. – Завжди потрібно дуже довгий час для відомого народу, щоб піднятися на вищий щабель цивілізації, і іноді – дуже короткий, щоб впасти з нього. – Головний фактор падіння якого-небудь народу – зниження його характеру. – Механізм розкладання цивілізацій досі був один і той же для всіх народів. – Симптоми занепаду, наведені деякими латинськими народами. – Розвиток егоїзму. – Ослаблення ініціативи і волі. – Зниження характеру і моральності. – Сучасна молодь.

Так само, як анатомічні види, психологічні види не вічні. Умови середовища, що підтримують сталість їх ознак, не завжди існують. Якщо ж це середовище випадково змінюється, то й елементи душевного складу, підтримувані його впливом, зрештою піддаються регресивним змінам, що призводить до їхнього зникнення.

За фізіологічними законами, які спостерігаються у всіх істот, для зникнення органу потрібно нескінченно менше часу, ніж потрібно для його утворення.

Всякий орган, який залишається без дії, втрачає скоро здатність функціонувати. Око риб, які живуть в печерних озерах, нарешті атрофується, і ця атрофія насамкінець стає спадковою. Навіть в межах короткого індивідуального життя орган, на утворення якого шляхом повільних пристосувань та спадкових схильностей були потрібні, можливо, тисячі століть, дуже швидко доходить до атрофії, якщо його перестають використовувати.

Душевний склад істот не може уникнути цих фізіологічних законів. Мозкова клітинка, яка не використовується, у свою чергу перестає функціонувати, і психічні якості, на утворення яких знадобилися століття, можуть бути швидко втрачені. Хоробрість, ініціатива, енергія, дух підприємливості і різні якості характеру, дуже повільно надбані, можуть стертися досить швидко, оскільки їм не надається більше приводу вправлятися. Цим пояснюється той факт, що якомусь народу завжди потрібний дуже довгий час, щоб піднятися на вищий щабель культури, і іноді дуже короткий час, щоб впасти в прірву виродження.

Коли досліджуєш причини, які поступово приводили до загибелі різні народності, про які нам розповідає історія, чи то перси, римляни або будь-який інший народ, то бачиш, що основним фактором їх падіння була завжди зміна в їх душевному складі, що впливала зі зниження їх характеру. Я не знаю жодного народу, який би зник внаслідок зниження своїх розумових здібностей.

Для всіх минулих цивілізацій механізм розпаду був однаковим, і до того ж до такої міри, що залишається тільки запитати себе, як це зробив один поет, чи не складається, по суті, історія, яка займає стільки книг, всього з однієї сторінки? Після того як який-небудь народ досяг того ступеня цивілізації і могутності, коли він, впевнений у своїй безпеці, починає насолоджуватися благодійністю миру і добробутом, який надає йому багатство, його військові доблесті поступово втрачаються, надмірність цивілізації розвиває в ньому нові потреби, зростає егоїзм. Ганяючись тільки за гарячковою насолодою швидко надбаними благами, громадяни

надають ведення громадських справ державі і скоро втрачають всі якості, які колись створили їх велич. Тоді сусідні варвари і напівварвари, маючи дуже малі потреби і дуже інтенсивний ідеал, здійснюють навалу на занадто цивілізований народ, знищують його і на руїнах цивілізації утворюють нову. Таким чином, незважаючи на страшну військову організацію римлян і персів, варвари знищили імперію перших і араби – імперію других. Втім, не розумового розвитку бракувало народам, які зазнали навалу. З цієї точки зору неможливо було зробити ніяке порівняння переможців і переможених. Саме коли Рим вже носив у собі зародки близького занепаду, тобто за перших імператорів, він налічував найбільше художників, літераторів і вчених. Майже всі твори, які створили його велич, сходять до цієї історичної епохи. Але він втратив той основний елемент, який жодний розумовий розвиток не може замінити: характер.

«Звичаї були зіпсовані, сім'я розкладалася, характери були розпечені. Під рукою абсолютної влади звиродніла людина шулиться. Було стільки жахливих утисків, але ніколи ні найменшого протесту». Римляни давніх віків мали дуже невеликі потреби і дуже сильний ідеал. Цей ідеал – велич Риму – абсолютно панував над усіма душами, і кожен громадянин готовий був померти для нього своєю сім'єю, своїм станом і своїм життям.

Коли Рим став центром всесвіту, найбагатшим у світі містом, він наповнився іноземцями, які прийшли з усіх країн і яким врешті-решт було надане право громадянства. Вимагаючи для себе тільки насолоди розкішшю, вони дуже мало цікавилися своєю славою. Велике місто стало величезним заїздом, але це не був уже більше Рим. Він здавався ще живим, коли варвари з'явилися біля його воріт, але душа його вже була давно мертва.

Аналогічні причини занепаду загрожують нашим витонченим цивілізаціям, але до них приєднуються ще інші, зобов'язані еволюції виробленою в сучасних умах науковими відкриттями. Наука оновила наші ідеї і відняла всякий авторитет у наших релігійних і соціальних понять. Вона показала людині незначне місце, яке вона займає у всесвіті, і повну байдужість природи до неї. Людина побачила, що те, що вона вважала свободою, було тільки незнанням причин, яким вона підкоряється, і що в системі потреб, які нею керують, природне положення всіх істот таке, щоб бути в поневоленні. Вона зауважила, що природа не знає того, що ми називаємо співчуттям, і що весь завойований прогрес досягнутий був тільки шляхом безжального підбору, який безперестанку веде до придушення слабких на користь сильних.

Всі ці крижани і холодні поняття, настільки суперечать всьому тому, що говорили старі вірування, чарували наших батьків, викликали тривожні сумніви в душах сучасних поколінь. У посередніх головах вони справили той анархічний стан ідей, який здається найбільш характерним для сучасної людини.

У молодого покоління художників і освічених людей ці внутрішні протиріччя призвели до свого роду похмурої байдужості, убивчої для всякої волі, до чудової нездатності надихатися якоюсь справою і до виключного культу безпосередніх і особистих інтересів.

Коментуючи дуже вірну думку де Воґюе, що «почуття відносного панує над сучасною думкою», міністр народної освіти проголосив з явним задоволенням в нещодавній промові, що «заміна відносних ідей абстрактними поняттями у всіх сферах людського знання становить найбільше завоювання науки». Оголошена нова перемога, в дійсності, дуже стара. Уже багато століть тому зробила її індуська філософія. Ми не можемо особливо радіти тому, що вона прагне і тепер поширитися. Справжня небезпека для сучасної цивілізації полягає якраз в тому, що люди втратили будь-яку віру в абсолютну цінність принципів, на яких вона тримається. Я не знаю, чи можна назвати від початку світу хоч одну цивілізацію, одну установу, одне вірування, які зуміли зберегтися, спираючись на принципи, які розглядаються в якості відносно цінних. І якщо майбутнє, певно, належить соціалістичним доктринам, то саме тому, що тільки їх апостоли говорять в ім'я істин, які вони проголошують абсолютними. Маса завжди звернеться до тих, хто їм буде говорити про абсолютні істини, і цілком обгрунтовано відвернеться від інших. Щоб бути державною людиною, потрібно вміти проникати в душу натовпу, зрозуміти його мрії

і залишити для нього філософські абстракції. Речі самі по собі не змінюються. Одні тільки ідеї, які складаються про них, можуть сильно змінюватися. На ці ідеї і потрібно вміти діяти.

Звичайно, ми з дійсного світу можемо дізнатися тільки про явища, прості стани свідомості, цінність яких очевидно відносна. Але коли ми себе ставимо на суспільну точку зору, то можемо сказати, що для даного століття і для даного суспільства існують умови існування, моральні закони, установи, які мають абсолютну цінність, так як це суспільство без них не могло б існувати. З того часу як почала оскаржуватися їх цінність, а в умах поширюватися сумнів, суспільство приречене на швидку смерть.

Ось істини, які можна сміливо проголошувати, бо вони не з тих, які могла б оскаржувати якась наука. Протилежна доктрина може виробляти тільки найбільш згубні наслідки. Сучасні державні люди занадто багато вірять в значення установ і занадто мало – в значення ідей. Наука показує їм, однак, що перші завжди діти других і не можуть існувати, не спираючись на них. Ідеї є невидимі пружини речей. Коли вони зникли, то і приховані підпірки установ і цивілізацій поламани.

Для народу завжди страшний був той час, коли його старі ідеї спускалися в темні підземелля, де спочивають мертві боги.

Залишаємо тепер осторонь причини. Щоб вивчити результати, ми повинні визнати, що більшості великих європейських націй серйозно загрожує явне виродження, особливо так званим латинським і тим, які належать до них якщо не по крові, то принаймні за традиціями і вихованням. Вони втрачають з кожним днем свою ініціативу, свою енергію, свою волю і свою здатність діяти. Задоволення постійно зростаючих матеріальних потреб прагне стати єдиним їхнім ідеалом. Сім'я розкладається, соціальні пружини послаблюються. Невдоволення і занепокоєння поширюються у всіх класах, як найбагатших, так і найбідніших. Подібно кораблю, який втратив свій компас і блукає навмання за свавіллям вітрів, сучасна людина блукає через сваволю випадку в просторах, які колись населяли боги і які тверезе знання зробило пустельними.

Ставши дуже вразливими і вкрай мінливими, маси, які не утримуються вже ніякими перешкодами, мабуть, засуджені безперестанку коливатися між найскаженішою анархією і найгрубішим деспотизмом.

Їх дуже легко підняти одним словом, і їх одноденні божества скоро стають їх жертвами. Здається, що маси жадібно домагаються свободи; в дійсності ж, вони її завжди відштовхують і безперестанку вимагають від держави, щоб вона кувала для них ланцюги. Вони сліпо коряться найтемнішим сектантам і найобмеженішим деспотам. Красномовці, які бажають керувати масами і найчастіше слідує за ними, збуджують нетерпіння і нервозність, змушуючи постійно змінювати повелителів зі справжнім духом незалежності, відучуючи таким чином від покори будь-якого повелителя. Держава, яким би не був її номінальний режим, є божеством, до якого звертаються всі партії. Від неї вимагають з кожним днем все більш важкої регламентації і покровительства, які наділяють найменші акти життя в найбільш тиранічні формальності. Молодь все більше і більше відмовляється від кар'єр, які вимагають розуміння, ініціативи, енергії, особистих зусиль і волі; найменша відповідальність її лякає. Обмежена сфера функцій, за які молоді люди отримують платню від держави, їх цілком задовольняє.

Енергія і діяльність замінені у державних людей страшенно безплідними особистими суперечностями, у мас – захопленнями і злоби дня, у освічених – якимось плаксивим, безсилим і невизначеним сентименталізмом і блідими міркуваннями про прикроці життя. Безмежний егоїзм розвивається всюди. Кожен, зрештою, став займатися тільки собою. Совість стає поступливішою, загальна моральність знижується і поступово гасне. Людина втрачає будь-яку владу над собою. Вона більше не має самовладання; а той, хто не вміє контролювати себе, засуджений скоро підпасти під владу інших.

Це зниження моральності стає дуже серйозним, коли воно спостерігається в таких сферах, як суд і нотаріат, в яких колись чесність була так само звичайним явищем, як хоробрість у військових. Що стосується нотаріату, то моральність його сьогодні впала до дуже низького рівня. Ті ж симптоми глибокої деморалізації спостерігаються, на жаль, у всіх латинських народів.

Скандал італійських державних банків, де злочинство практикувалося у великих розмірах найбільш високопоставленими політичними діячами, неспроможність Португалії, жалюгідний фінансовий стан Іспанії, фінанси якої не кращі за фінанси Італії, глибоке падіння латинських республік Америки доводять, що характер і моральність певних народів страждає на невиліковну хворобу і що їх роль в світі наближається до кінця.

Змінити все це було б непростою справою. Для цього потрібно, перш за все, змінити наше жалюгідне виховання. Воно віднімає всяку ініціативу і всяку енергію навіть у тих, хто отримав їх спадково. Воно гасить всякий проблиск інтелектуальної самостійності, даючи молоді як єдиний ідеал ненависні конкурси, які, не вимагаючи нічого, крім зусиль пам'яті, призводять до того, що розумовий розвиток починає вважатися найвищим; але саме рабська звичка до наслідування робить її абсолютно нездатною до прояву індивідуальності та особистих зусиль. «Я намагаюся влити залізо в душу дітей», – сказав англійський педагог міністру Гізо, який відвідав школи Великої Британії. Де у латинських народів педагоги і програми, які могли б здійснити подібну мрію?

Цьому загальному зниженню характеру, цій нездатності громадян управляти самими собою та їх егоїстичній байдужості зобов'язана, головним чином, та трудність, яку відчувають більшість європейських народів, – жити під ліберальними законами, однаково далекими як від деспотизму, так і від анархії.

Що подібні закони мало симпатичні масам – це легко зрозуміти, бо цезаризм обіцяє їм якщо не свободу, про яку вони дуже мало дбають, то, принаймні, дуже велику рівність в рабстві. Навпаки, те, що республіканські установи можуть бути дуже охоче прийняті освіченими класами, неважко буде зрозуміти, якщо оцінити належним чином силу впливів предків. Чи не завдяки цим установам мали найбільше можливостей проявитися всілякі переваги, і особливо – розумові? Можна навіть сказати, що єдиний дійсний недолік цих установ для мрійників про абсолютну рівність полягає в тому, що вони сприяють утворенню могутніх розумових аристократій. Навпаки, режим, який найбільше пригнічує характер і розум, є цезаризм в різних його формах. Він може тільки легко привести до рівності в нищоті, до покірності в рабстві.

Він дуже пристосований до низьких потреб народів, які вироджуються, і тому, як тільки їм випадає нагода, вони повертаються до нього. Перший-ліпший султан якогось генерала приводить їх до нього.

Коли який-небудь народ дійшов до цього, то час його прийшов і час його завершився.

Він, цей цезаризм давніх віків, поява якого історія завжди бачила у всіх цивілізаціях за першого їх виникнення і за крайнього їх занепаду, тепер зазнає явну еволюцію...

Розділ II

Загальні висновки

Нам довелося вказати у вступі до цієї праці, що вона являє собою коротке резюме, своєрідний синтез томів, присвячених нами історії цивілізації. Кожна складова його розділів повинна бути розглянута як висновок до попередніх праць.

Тому дуже важко стиснути ідеї, й без того дуже стислі. Я хочу, однак, спробувати для читачів, для яких дорогий час, представити у вигляді дуже коротких положень основні принципи, складові філософії цієї праці.

– Раса має майже такі самі стійкі психологічні ознаки, як і її анатомічні ознаки. Як і анатомічний вид, психологічний змінюється тільки після багатовікових накопичень.

– До стійких і спадкових психологічних ознак, поєднання яких утворює психічний склад раси, приєднуються, як і у анатомічних видів, побічні елементи, створені різними змінами середовища. Безперестанку поновлювані, вони залишають расі широкий простір для зовнішніх змін.

– Психічний склад раси є не тільки синтез складових її живих істот, але особливо – синтез усіх предків, які сприяли її утворенню. Не тільки живі, а й мертві відіграють важливу роль в сучасному житті будь-якого народу. Вони – творці його моралі і несвідомі двигуни його поведінки.

– Дуже великі анатомічні відмінності, які розділяють різні людські раси, супроводжуються не менш значними психологічними відмінностями. Коли порівнюєш між собою середні елементи кожної раси, психічні відмінності часто здаються досить слабкими. Вони стають значними, лише як тільки ми поширюємо порівняння на вищі елементи кожної раси. Тоді можна помітити, що головною відмінністю вищих народів від нижчих є те, що перші виділяють з-поміж себе певну кількість дуже розвинених мізків, тоді як у других їх немає.

– Індивіди, які складають нижчі раси, мають між собою очевидну рівність. У міру того як раси піднімаються по сходах цивілізації, їх члени прагнуть все більше відрізнятись між собою. Неминучий результат цивілізації – диференціація індивідів і рас. Отже, не до рівності йдуть народи, а до більшої нерівності.

– Життя якогось народу і всі прояви його цивілізації складають просте відображення його душі, видимі знаки невидимої, але дуже реальної речі. Зовнішні події утворюють тільки видиму поверхню визначальної прихованої тканини.

– Ні випадок, ні зовнішні обставини, ні в особливості політичні установи не відіграють головну роль в історії якого-небудь народу.

– Різні елементи цивілізації якогось народу, будучи тільки зовнішніми знаками його психічного складу, виразом відомих способів відчуття і мислення, властивих даному народу, не можуть передаватися без змін народам зовсім іншого психічного складу. Передаватися можуть тільки зовнішні, поверхневі і такі, які не мають значення форми.

– Глибокі відмінності, які існують між психічним складом різних народів, призводять до того, що вони сприймають зовнішній світ зовсім по-різному. З цього випливає те, що вони відчувають, міркують і діють зовсім по-різному і що між ними існує суперечність з усіх питань, коли вони стикаються один з одним. Велика частина воєн, якими сповнена історія, виникла через ці розбіжності. Завойовницькі, релігійні та династичні війни завжди були, в дійсності, расовими війнами.

– Скупченню людей різного походження вдається утворити расу, тобто сформувати в собі колективну душу, тільки тоді, коли шляхом повторюваних століттями схрещувань і однаковим життям в тотожному середовищі воно набуло загальних почуттів, спільних інтересів, спільних вірувань.

– У цивілізованих народів немає вже природних рас, а існують лише штучні, створені історичними умовами.

– Нове середовище, моральне або фізичне, діє глибоко тільки на нові раси, тобто на поміси древніх рас, схрещування яких розклали успадковані від предків риси. Одна тільки спадковість досить сильна, щоб боротися зі спадковістю. На раси, у яких схрещування ще не встигли знищити стійких ознак, впливи середовища мають тільки чисто руйнівний вплив. Древня раса швидше гине, ніж піддається змінам, яких вимагає пристосування до нового середовища.

– Надбання міцно складеної колективної душі є для відомого народу апогеєм його величі. Розкладання цієї душі означає завжди час її падіння. Втручання чужоземних елементів складає один з найбільш вірних засобів досягнення цього розпаду.

– Психологічні види, як і анатомічні, піддаються дії часу. Вони також приречені старіти й згасати. Завжди дуже повільно утворюючись, вони навпаки, можуть швидко зникнути. Достатньо глибоко порушити функціонування їхніх органів, щоб заставити їх відчувати регресивні зміни, результатом яких буває досить швидке знищення. Народом потрібні багато років, щоб надбати певний психічний склад, і вони його іноді втрачають за дуже короткий час. Висхідний шлях, який веде їх на високу сходинку цивілізації, завжди дуже довгий; нахил, що веде їх до падіння, частіше за все буває дуже короткий.

– Поряд з характером треба поставити ідеї як один з головних факторів еволюції якої-небудь цивілізації. Вони діють тільки тоді, коли після дуже повільної еволюції перетворились на почуття. Тоді вони застраховані від заперечень, і вимагають дуже довгого часу для їх зникнення. Кожна цивілізація походить з дуже невеликого числа загальноприйнятих основних ідей.

– Серед найбільш важливих провідних ідей якої-небудь цивілізації знаходяться релігійні ідеї. Зі змін релігійних вірувань безпосередньо витікала більшість історичних подій. Історія людства завжди була паралельною історії його богів. Ці діти наших мрій мають настільки сильну владу, що навіть їхнє ім'я не може змінитися без того, щоб одразу не вразити світ. Народження нових богів завжди означало світанок нової цивілізації, та їх зникнення завжди означало її падіння. Ми живемо в один з тих історичних періодів, коли на певний час небеса залишаються порожніми. Вже через це одне має змінитися світ.

Copyright © 2020
StrelBooks – Strelbytskyy Multimedia Publishing, Ltd
www.strelbooks.com

ANDRONUM ®
<https://andronum.com/>

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed, or transmitted, in any form or by any means, including photocopying, recording, or other electronic or mechanical methods, without prior written permission of the publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law.

For information about permission to reproduce selections from this book, write to
vl@strelbooks.com
or **publishing@andronum.com.ua**

Copyright © 2020
StrelBooks – Strelbytskyy Multimedia Publishing, Ltd
www.strelbooks.com

ANDRONUM ®
<https://andronum.com/>

Все права защищены. Никакая часть этой публикации не может быть воспроизведена, распространена или передана в любой форме или любыми средствами, включая фотокопирование, запись или другие электронные или механические методы, без предварительного письменного разрешения издателя, за исключением случаев ограниченного цитирования и для некоторых других некоммерческих целей, разрешенных законом об авторских правах.

Чтобы получить информацию о разрешении воспроизведения этой публикации, пишите на адрес:
vl@strelbooks.com
или **publishing@andronum.com.ua**